

РОЗВІДКИ

РИНОК ЗЕРНА В ГУБЕРНІЯХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА РУБЕЖІ ХІХ-ХХ ст.

Продовольча проблема із цілком зрозумілих причин належить до числа тих, від яких залежить саме існування людини. Так було, є і буде завжди незалежно від регіону, країни чи континенту. Що стосується вітчизняної історії, то в окремі її періоди голодна смерть забирала життя не одного мільйона осіб, включаючи й тих, хто мав безпосереднє відношення до вирощування зернових культур, тобто селян. Таким чином, вивчення питань, пов'язаних із досвідом виробництва і реалізації хліба, є *актуальним* як із наукової, так і практичної точок зору. Відомо, що після скасування у 1861 році кріпосного права у Наддніпрянській Україні розвиток ринкових відносин характеризувався досить швидкими темпами. Суттєвих змін зазнала не лише сфера виробництва (заміна примусової праці вільнонайманою), але й способи реалізації продукції. Одним із помітних результатів зростаючої товарності сільськогосподарського виробництва був бурхливий розвиток торгівлі, яка зазнала як кількісних, так і якісних змін. Значну роль у реалізації продукції рослинництва і тваринництва відігравали базари та ярмарки. Проте з'явилися і нові форми збуту, пов'язані з кооперативною та фірмовою торгівлею. Реалізація зерна або, як ще називали цей елемент ринкових відносин публіцисти ХІХ-ХХ ст., „хлібна торгівля” привертала увагу як дожовтневих, так і радянських, а також сучасних дослідників. Проте вона знайшла своє відображення переважно в узагальнюючих працях з історії Росії [1-3] та України [4-7]. Більше уваги питанням, пов'язаним із торгівлею зерном, приділили у своїх дисертаціях А.С.Попов та Г.В.Згурський. Перший із вищезгаданих авторів проаналізував динаміку експорту зерна з України напередодні відомих соціальних потрясінь 1917 року [8], а другий з'ясував особливості функціонування ринку сільськогосподарської продукції на території Лівобережної України в другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. [9]. Проте торгівля зерном висвітлена цим автором лише у загальних рисах, тоді як вона заслуговує значно більшої уваги.

Завданням даного повідомлення є з'ясування масштабів ринку зерна, його особливостей та основних тенденцій розвитку в губерніях Лівобережної України упродовж усього пореформеного періоду. В історичній літературі аналіз економіки Лівобережної України як окремого специфічного у багатьох відношеннях регіону має досить давню традицію. Чи не найобґрунтованіше регіональні особливості Російської імперії ХІХ-початку ХХ ст. висвітлив у своїй монографії А.С.Нифонтов [2, с.10-11].

Загальна площа регіону, про який іде мова, становила на той час 137 тис. квадратних верств, або понад 14 млн. десятин. Етнічний склад населення, згідно з переписом 1897 року, був таким: українці – 80,8% (6,1 млн.), росіяни – 13,0% (1

млн.), євреї - 3,1 % (286,8 тис.), білоруси – 2,2 % (163 тис.), німці – 0,3% (19 тис.), поляки – 0,2% (13 тис.), інші національності - 0,4%. Абсолютна більшість мешканців краю (87%) займалася сільським господарством. В умовах традиційної для того часу трипільної системи рільництва понад 1 млн. сільськогосподарських товаровиробників щороку вирощували близько 300 млн. пудів зернових культур, з яких основна частина (132 млн.) припадала на Полтавську губернію. Щодо структури посівів, то відповідні дані є лише відносно Полтавщини, де перепис 1900 року зафіксував 27,7 % посівів ярої пшениці, 27,1% - озимого жита, 14,1% - вівса, 1,3% - гречки, 5,9% - озимої пшениці, 4,1% - проса. Схожою, очевидно, була структура посівів і в сусідніх Харківській та Чернігівській губерніях, де ярі культури значно переважали озимі. Якщо під озиминою в усіх трьох губерніях на рубежі двох століть було зайнято 1,5 млн. дес. ріллі, то під ярими культурами - майже 3 млн. Якщо ж до цього додати ще й картоплю, то вийде понад 4 млн. дес. [10, с.309].

На початку ХХ ст. площа посівів різних сільськогосподарських культур на Лівобережжі продовжувала зростати, а саме: 1907 р. - 5543,5 тис. дес., 1913 р. - 5988,2 тис. Отже, за 6 років вона збільшилася на 445 тис. дес. або на 8%. При цьому вирішальну роль у даному процесі відіграли селянські господарства, адже поміщицькі посіви за вищезгаданий період скоротилися на 287,1 тис. дес. (з 1250,8 тис. у 1907 р. до 963,7 тис. у 1913 р.) [11, с.193-194]. Що ж стосується урожайності основних зернових культур, то на Лівобережжі вона також постійно зростала. Так, якщо середньостатистичний показник урожаю жита за 1871–1875 рр. становив на Лівобережжі 28,2 пуда з десятини, то через 40 років (1910-1914) – 62,2 пуда; ярої пшениці відповідно 19,8 і 56,4 пуда. Подібна тенденція зростання урожайності в губерніях Лівобережної України мала місце також щодо інших зернових культур [12, с.168-173]. Під впливом постійного розширення посівної площі та зростання урожайності поступово утверджувалася тенденція збільшення валового збору усіх зернових культур. Так, якщо середньорічний обсяг збору озимого жита у 1901-1905 рр. становив тут 93764,3 тис. пуда, то у 1916 році - вже 123860,9 тис. (ріст – 32,1%). Валовий збір ярої пшениці, що традиційно користувалась у місцевих товаровиробників найбільшою популярністю, зріс у вищезгаданий період з 57165,2 тис. пудів до 59070,5 тис. пуда (+3,3%). Третє місце за валовим збором посідав ячмінь. Якщо у середньому за 1901-1905 рр. його було зібрано 41958,4 тис. пуда, то у 1916 році – 51716,3 тис. пуда (+23,2%). Та особливо помітним було зростання виробництва такого цінного, з точки зору реалізації на внутрішньому і зовнішньому ринках, продукту, як озима пшениця. Її валовий збір у трьох губерніях Лівобережжя зріс на початку ХХ ст. з 14180,5 тис. пуда до 40865,1 тис. пуда (+188,2%) [13, с.160]. Загальною тенденцією було зростання валового збору усіх зернових. Лише в період аграрної кризи 80-х рр. мав місце певний спад виробництва зерна. Так, якщо у 70-х роках ХІХ ст. три губернії Лівобережжя виробили 161,6 млн. пуда зерна, то у 80-х – 158,5 млн. пуда, а у 90-х – 206,8 млн. пуда [2, с.278].

Усі вищенаведені факти дають підстави говорити про наявність у губерніях Лівобережної України значної матеріальної бази торгівлі зерновими культурами (табл.1). Напередодні Першої світової війни три губернії Лівобережжя щорічно поставляли на ринок 104752,2 тис. пудів зерна, що становило 13,6% від відповідних показників усіх 9 українських губерній, які входили на той час до складу Російської імперії. Порівнюючи експорт та імпорт, констатуємо факт переважання першого над другим на 65623,9 тис. пудів, що становить 17,3% від відповідного загальноукраїнського показника.

Підвищення попиту на хліб на внутрішньому і світовому ринках зумовлювало не лише щорічне зростання кількості проданого зерна, але й підвищення його вартості. Так, якщо осінні ціни на хліб у Полтавській губернії протягом 1891-1900 рр. коливалися в межах 38-54 коп. за один пуд (у залежності від зернової культури), то у наступному десятиріччі вони зросли в середньому на 30%. Скажімо, якщо пуд

жита протягом першого десятиріччя продавався за 48 коп., то у 1901-1910 рр. - вже за 65 коп. (+35,4%); пшениці відповідно 64 і 82 коп. (+28,1%); ячменю – 38 і 53 коп. (+39,5%); вівса - 40 і 53 коп. (+32,5%); гречки - 54 і 67 коп. (+24,1); проса – 44 і 56 коп. (+27,3%). Внаслідок підвищення урожаю, а надто зростання цін на хліб, заняття сільським господарством у другому десятиріччі стало вигіднішим, - констатували у 1915 році полтавські земці. Раніше з 1 дес. посіву дрібні господарі одержували лише 25,5 крб. валового прибутку, а великі латифундисти – 34 крб., а вже на початку ХХ ст. та ж сама десятина давала першим 36,5 крб., тобто більше на 43%, а великим землевласникам – 53 крб., або більше на 56% [14, с.11]. Механізм здійснення торгових операцій був таким: відповідна угода між продавцем і покупцем укладалась, як правило, на певний термін після визначення якості зерна та з урахуванням його ваги. Остання умова була визначальною при продажу головних хлібів (пшениці, жита, ячменю), які вироблялися у тій чи іншій губернії. Згадані культури відзначалися значною вагою зерна. Зростання попиту на це зерно пояснювалося, насамперед, його високою якістю, а саме: повнотою зерна, чистотою і сухістю. Через складність тогочасної термінології для розуміння змісту системи торговельних операцій сучасним читачем, зберігаємо мовою оригіналу відповідне пояснення земських економістів. „Весом натуре зерна называется соответствие между весом и мерой: если говорят, что зерно весит столько-то пудов или золотников*, то это значит, что одна четверть** зерна или 8 мер весят столько-то пудов или известная часть четверти (пурка) весит столько-то золотников. Таким образом, продать зерно на гарантию, значит принять на себя обязательство поставит хлеб с условленным весом четверти” [15, с.17].

На рубежі ХІХ-ХХ ст. вагою натуре зерна було прийнято називати відповідність між вагою і мірою: якщо говорили, що зерно важить стільки-то пудів, то це означало, що одна четверть зерна важить певну кількість пудів. Таким чином, продати зерно на гарантію означало взяти на себе обов'язок поставити завчасно визначену кількість натуре зерна.

Серед центрів торгівлі хлібом на Лівобережжі першість належала таким містам і містечкам, як Конотоп, Ічня, Остер, Переяслав, Прохорівка, Кременчук, Білопілья і Харків. У 1879 році, наприклад, у столиці Слобожанщини так звані „хлібні контори” скупили до 5,5 млн. пудів зерна [14, с.58]. Торгові операції здійснювалися найрізноманітнішими способами на ярмарках і базарах, на залізничних станціях, річкових пристанях і морських портах, а також безпосередньо у місцях його виробництва – у селах та містечках. До початку ХХ ст. основною фігурою торгових операцій між товаровиробниками і споживачами сільськогосподарської продукції були представники різних фірм. Щоб одержати якнайбільший прибуток, скупщики хліба не гребували ніякими засобами, включаючи і такий нецивілізований спосіб спілкування, як обман та шантаж. Значного поширення набрала на той час видача грошових завдатків під майбутній урожай зернових. Однак розвиток кооперації поступово створював торговим посередникам все більшу і більшу конкуренцію на цьому сегменті тогочасного ринку. „Кооперативний збут хліба, - писав у 1989 році відомий дослідник внутрішнього ринку України Б.А.Кругляк, - у 1910-1913 рр. набув значного поширення у Полтавській, Харківській, Херсонській і Таврійській губерніях. Зерно великими партіями поставлялося на місцевий ринок, вивозилося за межі України, ішло на експорт. Нерідко самі товариства встановлювали прямі контакти із власниками млинів і макаронних фабрик. Кооперативи будували склади і зерносклади” [16, с.52]. Автор слушно серед губерній на перше місце поставив Полтавщину, де розвиток кооперації, якій суттєву допомогу надавали земства [17, с.26], напередодні 1917 року набрав найбільшого, порівняно з іншими регіонами імперії, розмаху [18, с.149]. Згідно зі звітами кредитних і ощадно-позичкових товариств Полтавської губернії, у 1914 році ними було продано лише військовому інтенданству 778428 пудів жита і 48010 пудів вівса [19, с.24]. Прослідковуючи динаміку еволюції цін на зерно, не можна не помітити виразну тенденцію стабільного зростання цін на пшеницю на внутрішньому ринку, чого не можна сказати про ціни

на жито. Так, ціна на пуд пшениці в Одесі наприкінці XIX ст. була такою: 1890-1894 рр. – 86,5 коп., 1895-1899 рр. – 87,4 коп. (ріст +1,2%); у Миколаєві відповідно 85,5 коп. і 85,9 коп. (+0,005%). Що ж до жита, його ціна в Одесі протягом першого з вищезгаданих періодів становила 71,9 коп., тоді як упродовж другого – 62,2 коп. (-12,3%); у Миколаєві відповідно 71,2 коп. і 61,7 коп. (-14,1%) [20, с.273].

Досить повне уявлення про співвідношення цін на внутрішньому і зовнішньому ринках жита, пшениці і вівса у 1909-1913 рр. дає табл.2. Наведені у ній показники дозволяють зробити такі висновки. По-перше, ринкові ціни на вищезгадану продукцію в експортних регіонах, до яких належали і губернії Лівобережної України, у середньому на 10,8% перевищували місцеві ціни, тобто ті, за якими продавали хліб торговим посередникам безпосередні товаровиробники. Що ж до портів, то в них таке перевищення було ще помітнішим – 13,8%. По-друге, ціни в головних імпортерів українського і російського зерна (Німеччини, Голландії, Італії, Франції та Англії) були значно вищими, ніж на території Російської імперії. Найбільшим попитом користувалася пшениця, вартість якої загалом на 28,6 коп. перевищувала її відповідні загальноросійські показники. Поряд із приватними посередниками на зерновому ринку з'явився і такий специфічний суб'єкт підприємницької діяльності, як Державний банк, котрий уособлювали його місцеві контори. У розпалі аграрної кризи міністр фінансів Микола Бунге 11 жовтня 1885 року затвердив спеціальні правила видачі позик під заставу хліба. На початку XX ст. кредити під заставу урожаю у районах зернового виробництва становили вже сотні мільйонів карбованців. Значними вони були і на території Лівобережної України (табл.3). Усього за сім років (1906-1912) місцевими відділеннями банку в губерніях Лівобережної України було видано позик під урожай на загальну суму 18967 тис. крб. Основна частина коштів виділялася сільськогосподарським товаровиробникам Харківською конторою (77,8%). Значно менші суми були надані Кременчуцьким (6,2%), Чернігівським (5,2%), Полтавським (5,0%) та іншими відділеннями.

В опублікованих протягом останніх двох десятиріч працях з історії сільського господарства завдяки публіцистам із числа російських „націонал-патріотів” набула значного поширення теза про високий рівень товарного виробництва зернових культур епохи імператора Миколи II. „На початку XX ст., - писав у 1992 році один з апологетів російського самодержавства В.Г.Тюкавін, - Росія посідала перше місце у світі за загальним обсягом виробництва сільськогосподарської продукції: 50% зборів жита, близько 20% - пшениці, чверть світового збору й експорту усього зерна” [21, с.4]. Однак факти свідчать, що такий традиційний район зернового виробництва, як Лівобережна Україна, відправляв на всеросійський та європейський ринки зерно за рахунок напівголодних селян. Навіть напередодні світової війни, коли, як було зазначено раніше, виробництво зерна у царській Росії сягнуло свого апогею, валовий збір таких найнеобхідніших продуктів життєдіяльності селянської родини, як жито та пшениця, не досягав показників обґрунтованих тогочасними економістами харчових норм. Так, протягом 1909-1913 рр. середній щорічний валовий збір жита із розрахунку на одну особу становить на Лівобережжі 10,89 пуда, пшениці - 11,10 пуда [22, с.1]. Достатньою для харчування селянської родини нормою тогочасні статистики вважали значно вищі показники. Один із відомих публіцистів партії конституційних демократів Микола Аверін у 1907 році опублікував брошуру, в якій детально проаналізував споживання хліба в Росії та ряді інших країн світу. Згідно з його даними, селяни центральних губерній Російської імперії в урожайні роки споживали у середньому 16 пудів, а в неврожайні – 11,2 пуда. У той же час мешканці США щорічно споживали 61,9 пуда хліба, Данії - 57 пудів, Болгарії та Франції - по 33,6 пуда, Швеції -31,3 пуда, Німеччині – 27,8 пуда, Голландії – 24,5 пуда. Взявши за норму щорічне споживання хліба голландцями, М.Аверін вирахував, що 75 млн. селян царської Росії щорічно недоїдали близько 600 млн. пудів хліба [23, с.3]. Приблизно таку кількість зерна Росія щорічно відправляла в Європу: 1890-1895 рр. – 440,80 млн. пуда; 1896-1900 рр. – 371,8 млн.; 1901-1905 рр. – 506,0 млн.; 1906-1910 рр. – 684,6 млн. і 1911-1913 рр. – 524,3 млн. пуда [24, с.47]. Згідно з

даними земської статистики, селяни Лівобережжя, зокрема Полтавщини, споживали дещо більше хліба (18 пудів), ніж ця категорія населення у середньому по Російській імперії. Але і в даному випадку харчування безпосередніх товаровиробників було в той час далеким від норми, яка становила, як уже згадувалося, 24,5 пуда [25, с.132]. Таким чином, говорити про поставки на внутрішній і зовнішні ринки зернових як про так звані надлишки хліба і на цій підставі вихвалити стан сільськогосподарського виробництва у Російській імперії, як це роблять окремі, у тому числі й вітчизняні автори [26, с.8], у нас підстав немає. Як *висновок*, констатуємо факт використання на території Лівобережної України понад 4 млн. дес. орної землі, відведеної на рубежі ХІХ-ХХ ст. для вирощування зернових культур, тобто за тогочасною термінологією – хліба. Однак через ряд причин, переважно об'єктивного характеру, урожайність поля була досить низькою – 8-10 ц з гектара. Отже, і валовий збір зерна тут був порівняно незначний – близько 200 млн. пудів, або 3200 тис. тонн. Із цієї кількості зерна за межі району вивозилася щорічно майже половина (у 1909-1913 рр. – 104 752,2 тис. пуда). Проте це не були „надлишки”, адже селяни Російської імперії, як уже було зазначено вище, споживали хліба значно менше медично обґрунтованих норм. Це, у свою чергу, дає підстави говорити про експорт хліба з Росії у Європу скоріше як про негативний, а не позитивний показник соціально-економічного розвитку тогочасної країни, де незадовільне харчування основної маси сільського населення було повсякденним явищем. Із точки зору *подальшого* дослідження проблеми, заслуговує на увагу з'ясування впливу на формування ринку зерна таких факторів, як ріст міського населення, будівництво залізничних шляхів сполучення, розвиток елеваторної справи та ролі в ній уряду, земства і кооперативних організацій.

Джерела та література:

- 1.Лященко П.Н. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России.- СПб.: Тип. В.Ф.Киршбаума, 1912.-Т.1.- 656 с.
- 2.Нифонтов А.С. Зерновое производство России во второй половине XIX века. По материалам ежегодной статистики урожаев Европейской России. – М.: Наука, 1974.-318 с.
- 3.Золотов В. Хлебный экспорт России через порты Азовского и Черного морей в 60-90 гг. XIX века.- Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского н/Д ун-та, 1966.-277 с.
- 4.Гуржій І. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років ХХ ст. – К.: Наук. думка, 1968. – 191 с.
- 5.Історія селянства Української РСР. У 2-х т. Т.1 /Ред. кол. В.А.Дядиченко та інші. – К.: Наук. думка, 1967. – 551 с.
- 6.Історія Української РСР. У 8-ми т., 10-ти книгах. Т.3. /А.Г.Шевелев (гол. ред.). – К.: Наук.думка, 1978. – 607 с.
- 7.Історія народного господарства УРСР. В 3-х т., 4-х книгах /Ред. І.І.Лукінов. Т.1 – К.: Наук. думка, 1983. – 463 с.
- 8.Попов А.С. Хлебный вывоз из Украины накануне Первой мировой войны. Автореферат дисс. ... канд. экон. наук. – Львов: Изд-во АН УССР, 1954. – 17 с.
- 9.Згурский Г.В. Рынок сельскохозяйственной продукции Левобережной Украины в 60-90-е гг. XIX в. Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1989. – 17 с.
- 10.Яснопольский П.Н. Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России – Киев: Тип. Ген. Бруня, 1913. – 570 с.
- 11.Ковальченко И.Д. Соотношение крестьянского и помещичьего хозяйства в земледельческом производстве капиталистической России //Проблемы социально-экономической истории России. Сб. статей. – М.: Наука, 1971. – С.171-194.
- 12.Сельское хозяйство Украины. /Под ред. М.Б.Гуревича и В.М.Соловейчика. – Харьков: Издат. отдел Н.К.З., 1923. – 232 с.
- 13.Сельское хозяйство России в XX веке. Сборник статистико-экономических сведений за 1901-1922 гг. – М.: Новая деревня, 1923. – 340 с.
- 14.Изменения в хозяйственной жизни населения Полтавской губернии по данным переписей 1900 и 1910 гг. – Полтава: Тип. Т-ва Печатного Дела, 1915. – 71 с.
- *Золотник = 4,3 грама.
- **Четверть = 26,2 літра.
- 15.Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. Издание экономического бюро Полтавского губернского земства. – Полтава: Типо-литогр. губернского правления, 1903. – 47 с.
- 16.Кругляк Б.А. Кооперативна торгівля на Україні в період імперіалізму //Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Вип.23. – К.: Наук. думка, 1989. – С.50-55.

17. Маслов С. Сбыт хлеба в крестьянском хозяйстве и кооперация. – М.: Тип. Т-ва Н.Н.Кушнарева и К., 1913. – 30 с.
18. Пантелеймоненко А.О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти. – Монографія. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2006. – 227 с.
19. Битус А.П. Учреждения мелкого кредита Полтавской губернии за 1914 год // Журнал Полтавского губернского присутствия. – 1916. - №4. – С.4-37.
20. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 г. – Полтава: тип. И.А.Дохмана и Л.Т.Фришберга, 1902. – 76, 315, 252 с.
21. Тюкавкин В. Деревенский прорыв // Былое. - 1992. - №3. – С.4-5.
22. Производство, перевозка и потребление хлебов в России. 1909-1913 гг. Вып.1: Рожь. Пшеница. Ячмень. Овес. – Пг.: Екатерининская типография Н.Ф.Вайсберга, 1916. – 96 с.
23. Аверин Н. Переселенческий вопрос и общественные организации. – СПб.: Тип. В.Ф.Киришбаума, 1907. – 37 с.
24. Измествева Т.Ф. Россия в системе европейского рынка. Конец XIX – начало XXв. – Изд-во Москов. ун-та, 1991. – 190 с.
25. Статистический ежегодник Полтавского земства на 1907 год. – Полтава: Типо-литогр. И.А.Дохмана, 1907. – 161, 89 с.
26. Машкін О. „Буде хліб – буде і пісня!“ // Історія України. - 2006. - №37. – С.8-9.

Табл.1

Торгівля зерном у губерніях Лівобережної України за 1909-1913 рр. (тис. пудів)

№ п\п	Губернії	Вивіз	Ввіз	Середнє щорічне перевищення експорту над імпортом
1	Полтавська	56744,8	16391,1	40353,7
2	Харківська	36551,6	14850,8	21700,8
3	Чернігівська	11455,8	7886,4	3569,4
	Разом	406737,6	245253,4	65623,9
	По Україні	770952,6	391331,1	379621,5
	Питома вага Лівобережжя (у %)	13,6	10,0	17,3

*Таблиця складена на основі даних: Сельское хозяйство Украины под ред. М.Б.Гуревича и В.М.Соловейчика. - Харьков: Издат. отдел Н.К.З., 1923. – С.215.

Табл.2

Співвідношення цін на внутрішніх і зовнішніх ринках продукції рослинництва у 1909-1913 рр. (крб. за пуд)

Ринки. Види цін	Середні ціни за 1909-1913рр.						Ринкові ціни у % до місцевих		
	Жито		Пшениця		Овес		Жито	Пшениця	Овес
	Ринкові	Місцеві	Ринкові	Місцеві	Ринкові	Місцеві			
Ціни експортних регіонів України	75,6	70,2	101,3	93,6	65,6	56,3	107,7	108,2	116,5
Портові ціни в Одесі та Миколаєві	83,4	71,8	110,8	98,2	78,1	69,4	116,2	112,8	112,5
Різниця цін	+7,8	+1,6	+9,5	+4,6	+12,5	+13,1	-	-	-
Німеччина	99,5	-	-	-	86,2	-	-	-	-
Голландія	103,1	-	-	122,7	-	-	-	-	-
Італія	-	-	127,7	-	-	-	-	-	-
Франція	-	-	129,0	-	104,3	-	-	-	-
Англія	-	-	129,3	-	102,1	-	-	-	-

* Джерело: Хлебные цены и хлебный рынок. Под ред. А.Л.Вайнштейна. – М: Финансовое изд-во Н.К.Ф. СССР, 1925.- С.101.

Співвідношення цін на внутрішніх і зовнішніх ринках продукції рослинництва у 1909-1913 рр. (крб. за пуд)

**Позики під урожай зернових культур Державного банку в губерніях
Лівобережної України у 1906-1912 рр. (тис.крб.)**

№ п/п	Назва місцевої контори Державного банку	Роки							Всього за 1906-1912 рр.
		1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	
1.	Харківська контора	1827	2117	2609	2235	2552	2441	981	14762
2.	Кременчуцьке відділення 2 розряду	182	232	183	115	171	149	120	1152
3.	Полтавське відділення 2 розряду	579	185	36	37	5	48	59	949
4.	Роменське відділення 3 розряду	65	63	91	96	119	207	257	898
5.	Сумське відділення 3 розряду	-	6	171	13	9	9	8	216
6.	Чернігівське відділення 2 розряду	163	142	173	128	120	111	153	990
	Разом	2816	2745	3263	2624	2946	2965	1578	18967

* Таблиця складена на основі даних: Государственный банк. Данные по конторам и отделениям за 1903-1912 гг. Составленные под ред. директора Гос. банка Сланского Е.Н. – СПб.: Тип В.Ф.Киршбаума, 1913. – С.229-261.

СПРОБИ ВИРШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ПИТАННЯ ЯК ЧИННИК ВИНИКНЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918 рр.)

Лютневі події 1917 року пробудили широкі верстви українського народу до соціально-визвольної боротьби, в якій трудящі добивалися звільнення від буржуазно-поміщицького гноблення. Активна участь народних мас у революційних подіях зумовила їх переважно селянський характер тому, що на початку ХХ століття понад 91% населення країни становило селянство. Нові уряди, які виникли на території України, зіткнулися із земельним питанням і змушені були шукати шляхів його вирішення. Спроби впровадження аграрної реформи намагався здійснити як Тимчасовий російський уряд, так і Українська Центральна Рада (березень 1917 – квітень 1918 рр.), але неспроможність вирішити земельне питання в Україні призвела до появи селянського повстанського руху.

Політичне й соціально-економічне становище селянства, його боротьба за землю привертала особливу увагу дослідників. Першим про вказану проблему згадував активний діяч Української революції Д. Дорошенко¹, який наприкінці серпня 1917 року був призначений чернігівським губернським комісаром. В. Щербаков, З. Табаков² виражали більшовицьку точку зору, але мали й свою власну думку про події того часу на Чернігівщині. Їхні праці носять мемуарний характер, хоч містять спроби наукового аналізу явищ і подій вказаного періоду.

У радянські часи було написано чимало робіт, присвячених селянському аграрному руху. Участь селянства в боротьбі за землю в Чернігівській губернії відображають праці А. Левенка, В. Черноуса³. Але звинувачення місцевих органів

влади у пропоміщицькій політиці та вплив більшовицької партії на селянство не відповідало історичній дійсності.

Після проголошення Україною 24 серпня 1991 року державного суверенітету розпочався новий етап наукових досліджень. Перед науковцями відкрилися широкі перспективи для об'єктивного аналізу аграрної політики тих урядів, що діяли в Україні з березня 1917 р. по квітень 1918 р. У цей час з'являються роботи В. Верстюка, С. Кульчицького⁴. Їхні праці подають загальну характеристику аграрної політики Тимчасового російського уряду та Української Центральної Ради.

Не можна обійти увагою історичний нарис В. Бойка, Т. Демченко, О. Оніщенко,⁵ в якому висвітлюється назрівання повстанського руху серед селянства Чернігівщини у 1917 році. Багатий матеріал з аграрної проблематики Чернігівської губернії періоду революції містить наукова робота І.Еткіної.⁶

Отже, належить підкреслити, що, незважаючи на численні зведення дослідників до аграрних перетворень на Чернігівщині вказаного періоду, селянський повстанський рух не став предметом спеціального дослідження. Саме тому на основі опублікованих робіт та вивчення архівних документів і матеріалів, періодичних видань ми ставимо за мету об'єктивно проаналізувати чинники, які призвели від самочинних захоплень землі до «чорних переділів», від окремих заворушень до появи селянського повстанського руху на Чернігівщині під час правління Тимчасового уряду та Центральної Ради.

Звістка про лютовневі події в Петрограді миттєво облетіла всю Україну. До Чернігова вона дійшла на початку березня. В місті відбувалися маніфестації, мітинги, спрямовані на підтримку революції. На селі цю звістку зустріли з величезною радістю. У повітах, волостях та селах масово пройшли святкування, сходи, збори. Селяни приймали присягу на вірність Тимчасовому уряду, відправляли телеграми на ім'я князя Львова з вітаннями.⁷ Вони щиросердно повірили новій владі та сподівались, що новостворений уряд вирішить першочергове, таке необхідне для селянства земельне питання.

У березні розпочалася масова ліквідація колишніх органів управління, влада перейшла до призначених Тимчасовим урядом губернських та повітових комісарів. Замість старих волосних управ утворювалися волосні та сільські виконавчі громадські, продовольчі комітети — органи нового уряду. Формується народна міліція, підпорядкована комісарам.⁸ 24 березня був створений губернський виконавчий комітет на чолі з І.Л. Шрагом, який звертався до селян з проханнями про допомогу армії і народу хлібом. Закликав поставляти хліб за цінами, встановленими новим урядом, обробляти всі посівні площі, створювати волосні земельні комітети та брати участь в обговоренні земельної реформи.⁹ Селяни були впевнені, що Установчі збори приймуть законне рішення у розв'язанні земельного питання, що вони отримають землю за трудовою нормою.¹⁰ Навесні 1917 року найчисельніша частина хліборобської верстви в Україні — селянство-залишалось розрізною, неорганізованою масою. Тому найбідніші верстви селян гуртуються навколо тільки-но створених рад селянських депутатів. Перші, щоправда, поодинокі, випадки створення рад селянських депутатів на Чернігівщині відносяться до березня 1917 року. В умовах революції активізували свою діяльність різні політичні сили, політичні партії, утворювались різноманітні громадські організації. Прагнучи зміцнити власну соціальну базу, за селянина вели боротьбу практично всі політичні партії.

Напередодні Великодня в деяких повітах склалася дуже напружена ситуація з нестачею хліба, тому є свідчення кореспондента Чернігівської земської газети від 31 березня із с. Ваганичі Городнянського повіту. Він писав, що в селі відсутнє найнеобхідніше, немає житнього борошна, а хліб, який надходить на станцію Хоробичі, забирають головним чином приватні підприємці з Добрянки. Все це вносить смуту і незадоволення. Здавалося б, старий порядок пішов назавжди, але в справі забезпечення продуктами харчування виникали проблеми.¹¹ З повідомлень Батуринського виконавчого комітету ми бачимо, що місто перебуває

на межі кризи. Хліба ледве вистачає для власного споживача. На засіданні членів волосних комітетів Новоизибківського повіту докладному обговоренню підлягало продовольче питання, адже свого хліба не вистачало і до половини зими. Повіт був у тяжкому стані.¹² Разом з тим губернський виконавчий комітет повідомляв, що останнім часом з'являються повідомлення про виникнення в деяких місцях безладів на земельному ґрунті. Були пожежі і вбивства.¹³ Виникнення в губернії земельних безладів викликало обурення у деяких політичних партій. Як писала газета “Дело народа”, соціалісти-революціонери рішуче повстають проти самовільних захоплень землі і закликають до справедливості і порядку.¹⁴

7-9 квітня в Чернігові відбувся перший селянський з'їзд, на який прибуло близько 500 селян із 13 повітів. Він ухвалив рішення про створення в губернії Чернігівського відділу Всеросійського селянського союзу. Щодо земельного питання, то з'їзд висловив побажання про відміну приватної власності на землю, конфіскацію монастирських і приватно-власницьких земель і передачу їх тим, хто на них працює.¹⁵

21 квітня Чернігівський губернський виконавчий комітет оголошує постанову Тимчасового уряду про створення губернських та повітових земельних комітетів. Вони повинні були виконувати накази центральної влади, вирішувати спірні земельні питання та непорозуміння на місцях.¹⁶ Петроградський комітет обіцяв, що скличе всеросійський з'їзд селянського союзу з метою обговорення програми для селянських депутатів, з якою повинні виступати кандидати від селян на виборах в засновницькі збори, які можуть вирішити земельне питання. Отже, наприкінці весни в Чернігівській губернії почали діяти виконавчі, земельні та продовольчі комітети, в які нерідко потрапляли випадкові люди, котрі задля власного збагачення використовували службове становище. Так, у селі Дрімайлівці голова сільського виконавчого комітету захопив і засіяв землю свого брата, який перебував на фронті, а працівник цього ж комітету Чуєнко зводив власні рахунки з односельцями.¹⁷

У березні 1917 року українські партії сформували Українську Центральну Раду, яка досить швидко завершила перший етап своєї організаційної діяльності. Залученню в русло політики Центральної Ради нових соціальних груп, перш за все на місцях, сприяло також утворення губернських, повітових та міських «українських рад» (вони діяли на Полтавщині, Чернігівщині, Слобожанщині, Волині, у Києві). Для зміцнення позицій Центральної Ради досить важливе значення мала підтримка її з боку скликаних у Києві у травні 1917 року всеукраїнських з'їздів: військового, селянського і робітничого. Селянські з'їзди, які пройшли в Україні весною, зробили перший крок до здійснення земельної реформи.

Такою в загальних рисах була суспільно-політична ситуація в Україні, насамперед Чернігівській губернії, навесні 1917 року. Утворювалися державні органи влади, селянські спілки, пройшов перший селянський з'їзд. Народ радів за нову владу, але деякі селяни, відчувши свободу, порушували спокій, вдаючись до самочинства, а в деяких повітах голод штовхав людей до заворушень.

З 10 по 12 червня в Чернігові проходить другий губернський селянський з'їзд, який підтримав Центральну Раду і щоб врятувати губернію від анархії і розпаду, визнав необхідним для вирішення земельного питання:

1. Не допускати самовільних захоплень землі і самовільних порубок лісів.
2. Земельні комітети повітів повинні стежити, щоб вирубування лісу не виходило з допущених норм.
3. Усі великовласницькі землі, а також сінокоси, до повного вирішення земельного питання передаються до тимчасового розпорядження земельних комітетів. Земельні комітети встановлюють справедливую орендну платню і правильний розподіл землі між охочими її обробляти.¹⁸ Не звертаючи уваги на рішення з'їзду, селяни деяких повітів вдавалися до самовільних захоплень земель, будь-яким шляхом намагалися отримати землю. На початку червня до

губернського виконавчого комітету надходить повідомлення про самовільне захоплення землі в селі Озаричі Крелевецького повіту, де селяни самовільно заволоділи церковною землею (64 десятини).¹⁹ У повідомленнях Головного управління в справах міліції про аграрний рух у Чернігівській губернії (9–16 червня) говорилось, що у землевласника Гамалея селяни захопили і поділили між собою землю, забрали племінну худобу, роблять потрави сіножатей і врожаю.²⁰ Такі випадки самочинства у губернії були непоодинокі. Повітові комітети прикладали чимало зусиль, щоб утримувати селян від самовільних захоплень землі, однак сільські комітети, які в більшості виникали стихійно, вимагали від поміщиків здавати землю в оренду за цінами, встановленими ними. Такі дії сільських комітетів М. А. Рубач назвав “примусовою орендою”.²¹ Під прикриттям цієї оренди, яка діяла фактично до осені, було захоплено та засіяно чимало землевласницьких ґрунтів. Підтвердженням цього є свідчення з села Дрімайлівки, де селяни засіяли 600 десятин землі графині Мусіної-Пушкіної.²² За наказом сільського комітету хутора Пустотіна Козелецького повіту поміщик Д. М. Храповицький віддав селянам 172 десятини землі.²³ Від примусової оренди страждали не лише великі землевласники, а й заможні селяни – орендарі. Вони ставали жертвами так званої посередницької оренди, яку губернський земельний комітет забороняв, але сільські дуже часто використовували.²⁴ У Мглинському повіті орендар Озерський зорвав землю в маєтку Абрама Меєрова, і, як тільки робітники закінчили свою роботу, селяни розігнали їх та засіяли цю землю своїм зерном.²⁵ У селі Гусинка Городнянського повіту бідні селяни розподілили між собою землі, орендовані раніше іншими, заможними селянами.²⁶ 2 серпня Глухівський повіт повідомляє, що селяни села Студенок викосили в орендаря хутора Водяникова 73 десятини лугів і частину конюшинового поля, сільський комітет зняв з робіт військовополонених і зажадав, щоб хазяїн негайно виїхав з хутора.²⁷ Поміщикам нічого не залишалось, як йти на поступки селянству. Щоб зберегти у власності свої землі, землевласники обмежувалися орендою, а деякі втікали.

Якщо від “примусової оренди” потерпали поміщики та заможні селяни, то дії обліковців не обходили нікого. Велике обурення, а в деяких місцях і відкрите протистояння у селян викликали дії Тимчасового уряду, а саме продовольчих управ та продовольчих комітетів, бо ті фіксовані ціни на хліб, які пропонував уряд, дорівнювали реквізиції. А влада вимагала здавати все більше хліба для армії. Обліковців на селі зустрічали недоброзичливо. В селі Подлипному Конотопського повіту селянка Судакова на облікову комісію випустила собак, а селянин Шостак вигнав членів цієї комісії з подвір'я вилами. Як повідомляє І.Ф. Молочко, в селі Макишин Городнянського повіту твориться повна анархія. Майже щодня перебираються сільські комітети. Місцеві жителі не бажають платити земські та інші податки.²⁸

На фоні усього цього беззладдя на деякі північні повіти губернії насувався голод. 15 липня в Чернігові вводиться продаж хліба за картками, але його нестача давала про себе знати, бо за загальноросійським планом поставок хліб з губернії продовжували вивозити до Росії.²⁹ Саме в той час з повітів надходили повідомлення, що через засуху врожай збрали значно нижчий від звичайного. Із села Савлукове Мглинського повіту повідомляють, що з травня нема дощу, а спека стоїть близько 40°. Засуха загрожує житю, вівсу, гречці. В селі Макишин Городнянського повіту суха погода пошкодила ярові посіви. Врожай жита нижче середнього. Новозибківська повітова продовольча управа 28 липня надсилає до Чернігова телеграму з повідомленням про тяжкий стан у повіті, викликаний посухою.³⁰ Врешті-решт стає зрозумілим, що через неврожай та необхідність виконання загальноросійського плану поставок хліба, який проводив Тимчасовий уряд, губернія опинилася на межі голоду вже влітку 1917 року.

Величезний вплив на селянство мали перший та другий універсали Центральної Ради. Селяни Чернігівщини підтримали дії Центральної Ради та

сподівалися на поліпшення продовольчої ситуації.³¹ З приводу нестачі хліба, самовільних захоплень земель у губернії 10-11 серпня в Чернігові проходить спільне засідання губернського виконавчого, земельного, продовольчого комітетів, губернської ради селянських депутатів, ради робітничих та солдатських депутатів. Усі представники висловлюють довіру Тимчасовому уряду, Центральній Раді та Генеральному секретаріату, але наполягають на терміновому вирішенні питань реалізації продовольчого та земельного законів.³² У той же час, виконуючи постанови губернського українського з'їзду, губернська рада виносить постанову організувати у Чернігові міську українську раду.³³ В кінці серпня до Чернігова прибуває новообраний губернський комісар Д. І. Дорошенко. З його спогадів нам відомо, що реальної влади в губернії на той момент не було, міліція складалася з хабарників і нероб, та і її було дуже мало. Населення практично ніким не охоронялося.³⁴

Саме влітку, підтримуючи соціалістів-революціонерів у питанні націоналізації і передачі землі в безоплатне користування тим, хто її обробляє, селяни не підтримували їхніх програмних засад щодо скасування приватної власності на землю. Заможні селяни з поміщиками створювали союзи земельних власників, а бідні пропонували скасувати власність на землю.³⁵

Складається враження, що у політичних суперечках минуло усе літо. Хоч центральні та місцеві органи влади намагалися всіма засобами не втратити контроль над діями селян, проте їх виступи тривали. Влітку на Чернігівщині селянські виступи мали переважно мирні форми. Насамперед вони проявлялися в захопленнях приватновласницького, переважно поміщицького урожаю, зниженнях орендних цін, захопленнях незасіяних поміщицьких земель, потраві посівів тощо.

Осінь у Чернігівську губернію прийшла з наростаючою кризою у відносинах селянства з Тимчасовим урядом. Остання вдалася до радикальних заходів з приводу здачі хліба державі. Продовольчі управи розвішували оголошення ультимативного змісту. У них йшла мова про те, що з приводу загальнодержавної потреби в хлібі села повинні негайно приступити до обмолоту та пред'являти зерно до обліку. Обмолот повинен бути закінчений до 1 листопада. Облік і вилучення проводитимуть одночасно, а у непокірних цьому наказу зерно буде обмолочено примусово за рахунок хлібовласників і відібрано як державна власність, але вже за половинною ціною.³⁶ Селяни були приголомшені цим ультиматумом і зустрічали продовольчі комісії збройним опором, про що свідчить повідомлення з села Ковчин Чернігівського повіту.³⁷ Великого лиха зазнавали селяни від реквізійних загонів. Свідченням цьому є лист Марії Скуловатої своєму брату на фронт від 10 вересня 1917 року. " ... Дорогой братец, сообщаю я тебе свои новости, что нам приходится погибать, от нас все забирают, то, что мы за лето слезами наработали то у нас реквизиция хлеба и всего что есть в хозяйстве. Кто не давал то они били замки в амбрах и в клунях и стреляли так, что нельзя было ничего говорить, а в селе Ковчин когда реквизировали, они стали спрашивать по чьему вы распоряжению бьете замки, то они 4 человека убили. Один умер на месте. Все забирают, так братец жить стало, что хоть живой полезай в землю " ³⁸

У селі Петрушин Городнянського повіту за відмову на вимоги сільського комітету видати худобу для армії було засуджено до штрафу і тюремного ув'язнення на 3 місяці декількох громадян сіл Суличівки, Петрушина, Високіна і Сенюків.³⁹ Усе це сталося тоді, коли до Чернігова надходять жахливі повідомлення з повітів, що у селі Перелюбі Сосницького повіту зовсім не вродили зернові. Ціни на хліб підскочили аж до 11 карбованців за пуд. Перелюбська харчова управа ніяк не може дати собі ради, де дістати хліб. З Новгород-Сіверського також надходить звістка, що в місті голод, боротьба з яким не під силу продовольчим комітетам. Повітовий комітет не користується впливом, а волосні та сільські комітети вороже ставляться до міста. Яриловицька волость Городнянського повіту повідомляла, що зерна нема ні для харчування, ні для посіву. Хліб населення добуває злочинським шляхом.⁴⁰ Жорстокі дії реквізійних комісій, голод, який невіддільно був пов'язаний

з вирішенням земельного питання, штовхнули широкі верстви селян на збройний опір діям Тимчасового уряду та відкрити боротьбу проти землевласників, насамперед поміщиків. В губернії відбувалось пограбування врожаю, захоплення луків та орних земель, рубка лісу та напади на поміщицькі маєтки. Захоплювались землі цукрових заводів, відбувалися погроми винокурень та горілчаних складів. Так, в селі Шептаки Новгород-Сіверського повіту селяни самовільно рубали ліс поміщиків Вітеберга та Дунаєвського, а в селі Лопатні Суразького повіту рубали ліс поміщика Сапожкова.⁴¹ Близько 43 десятин скошили селяни в Соловійовському маєтку Новозибківського повіту, що належав селянському банку.⁴² 8 вересня до Чернігова надійшла телеграма: «Губернському комісару, продовольчому комітету, земельному комітету, виконавчому комітету, раді робочих, солдатських депутатів, селянських депутатів. Від керівництва Дубов'язівського цукрового заводу про те, що селяни Конотопського повіту самовільно засівають та орють землі, призначені під буряки на майбутній рік». А у Кролевецькому повіті не дають їм рубати ліс, тому просили допомоги. 16 жовтня тим же адресатом з проханням допомогти надходить телеграма із Свєсського цукрового заводу про те, що землі цього заводу захоплюють селяни з містечка Монастирище Ніжинського повіту – 38 десятин, а в селах Піски і Фастовець Борзенського повіту – 200 десятин. Такі телеграми надходили з багатьох інших цукрових заводів, але влада не спроможна була допомогти, бо селянський рух набував широких масштабів.⁴³

Одним з найбільших ускладнень у житті губернії була наявність великої кількості військ, що прибули з фронту або які готувалися до відправки.⁴⁴ Ось саме на таких солдат і скаржилися селяни села Биківня Остерського повіту. Солдати силою зброї забирали домашню птицю та худобу, спустошували городи. Громада села Димерка того ж повіту звернулася до Центральної Ради з проханням вивести надісланих туди солдатів, які роблять людям великі збитки – крадуть сіно, жито, гречку, птицю, телят. З 1 по 4 листопада місто Ніжин було охоплене анархією. Солдати разом із селянами погромили два горілчані склади.⁴⁵

Наприкінці жовтня 1917 року, коли становище ускладнювалось стихійністю, коли бездіяльність влади не могла зупинити анархію і захистити населення губернії від хаосу, прийшла звістка про захоплення влади в Петрограді більшовиками. Тимчасовий уряд був повалений, так і не вирішивши земельного питання, а навпаки створивши навколо землі складну, запутану ситуацію. З падінням Тимчасового уряду перед Центральною Радою відкривалися можливості здійснити соціально-економічні програми.

На петроградські події Центральна Рада відповіла своїм третім Універсалом (7 листопада), який проголошував Українську Народну Республіку. У земельному питанні Універсал проголошував скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, церковні та інші землі. Вся земля до початку весняних польових робіт мала бути передана трудовому народу без викупу. В офіційному поясненні Генерального секретаріату підкреслювалося, що колишнім власникам забороняється продавати, купувати, закладати, дарувати землю чи передавати будь-кому у власність іншим способом, оскільки ці землі визнаються Українською Центральною Радою такими, що належать не окремим особам, а всьому трудящому народу і передаються під догляд і в розпорядження повітовим та губернським земельним комітетам. Остаточне вирішення земельного питання мало відбутися на Українських установчих зборах, які були призначені на 9 січня 1918 року.⁴⁶

Виконуючи розпорядження Генерального секретаріату, 24 листопада Чернігівський губернський земельний комітет наказує волосним земельним комітетам взяти на облік нетрудові землі, але управління ними залишити в руках адміністрацій, щоб уникнути грабежу і погромів маєтків землевласників.⁴⁷ Проте виконання цих наказів на місцях було рідкістю, тому що відсутність коштів не давала ніяких можливостей працювати і боротися з анархією, що розвивалася з кожним днем. Так, за клопотанням суразького повітового комісара від 16

листопада, остерського - від 15 листопада, ніжинського, новозибківського, козелецького, глухівського, комісара посаду Клинці - від 21 листопада губернський комісар повідомляв, що від Тимчасового уряду не надійшло жодної копійки, а на утримання міліції на листопад, грудень недоотримано 248000 рублів. Генеральному секретаріату УЦР доводилось до відома про важкий стан комісаріатів. Від української влади очікували подальших вказівок.⁴⁸ Восени Центральна Рада намагається ввести свої аграрні закони, але, не маючи сильної влади на місцях, вона втрачає вплив на селянство.⁴⁹

Стомлені, розлучені, голодні селянські маси потребували негайного вирішення земельного питання, але Центральна Рада остаточно його вирішення переносила на зиму. Скориставшись невдоволенням селян, більшовики активізували свою діяльність, закликаючи народ виступати проти законної влади, самовільно захоплювати поміщицькі землі.

Бурхливі події охопили Чернігівщину взимку. Під впливом більшовиків перебираються волосні виконавчі, земельні і продовольчі комітети. Під їх керівництвом беруться на облік, а деколи і під охорону, поміщицькі землі та землі інших нетрудових господарств. А. І. Левенко та В. У. Черноус про подібні дії писали, що селяни Чернігівщини захоплювали поміщицькі землі, реманент, землі заводів, керуючись Декретом про землю.⁵⁰ В ніч з 18 на 19 грудня, незважаючи на постанову Новгород-Сіверського повітового з'їзду селянських депутатів про заборону самовільного захоплення землі, в повіті було розгромлено і спалено 30 економій, маєтків і хуторів.⁵¹ 3 січня селяни села Криски Кролевецького повіту розгромили маєток князя Долгорукого. З будинку повиносили меблі, познімали двері, навіть повитягували скло з вікон та розламали паркани. Забрали всю худобу, птицю та пошкодили сільськогосподарські машини.⁵² Але іншу оцінку цим діям дав В. К. Щербаков. Він зазначав, що селянство було віддано самому собі та йшло своїм шляхом, а революційні події посилювали селянський рух.⁵³ Він тривав під гаслом більшовиків "Вся земля – народу", і ні вибори до Установчих зборів, ні земельний закон від 18 січня, ні проголошений Четвертий універсал (25 січня 1918 року) не змогли його зупинити.⁵⁴

19 січня червоні війська вступили в Чернігів. У першу чергу більшовики хотіли створити ради робітничих і селянських депутатів, тим самим заручившись підтримкою села, але бажаних результатів вони не отримали, а в деяких повітах ця справа зовсім провалилася. Все ж таки, незважаючи на це, почалася масова ліквідація конфіскованих поміщицьких маєтків, розподіл реманенту та землі. Саме під цей розподіл земель потрапили заможні селяни. У повітах запанував "чорний переділ". М. А. Рубач вказував, що весь конфіскований фонд на Чернігівщині становив 1839 тис. десятин. Дворянських земель було поділено 616 тис. десятин, куркульських – 714 тис., купецьких, міщанських, торгово-промислових товариств та іноземних підданих – 303 тис., державних земель – 88 тис. десятин.⁵⁵ Майже всі землевласницькі землі губернії були поділені. Здавалося б, селяни повинні підтримувати нову владу, що дала землю, але все було зовсім навпаки. Більшовики діяли не краще за Тимчасовий уряд, вивозячи з голодної губернії хліб. З Ніжинського повіту повідомляли, що більшовицька соціалізація проводиться під гаслом "Все на Москву".⁵⁶ Більшовики перед відступом хотіли вивезти якомога більше хліба, але німці просувались по губернії дуже швидко.

Більшовицьке панування на Чернігівщині, яке тривало до весни 1918 року, залишило свій жахливий відбиток. Прикладом цього є доповідь Борзенського повітового комісара від 10 квітня про становище в повіті. Наслідком панування більшовиків лишився доволі попсований механізм існування різних інституцій і вироблена звичка автономного незалежного життя. Тому тепер доводиться нагадувати про існування влади навіть інституціям. Щодо населення, то до нього починає приходити розуміння потреби влади, але були території, котрі "настільки попсовані більшовизмом, що на них може вплинути тільки добра військова сила". Так, наприклад, у селі Туркеновці мається 2 кулемети, в селі Хвастовцях – один,

не кажучи вже про велику силу різної іншої зброї в кожному селі.⁵⁷ За наявності такої кількості зброї не тільки в Борзенському повіті, а й по всій губернії селяни і солдати групувались у банди. Використовуючи більшовицькі гасла та методи, вдавалися до грабівництва. Чотири загони на чолі з П. Б. Шимановським тримали у жасі чотири північні повіті: Мглинський, Суразький, Стародубський і Новозибківський, поки розлючений натовп не вбив ватажка. Наприкінці березня в Сосницькому повіті три дні палало село Шабалинів. У село Нехаєв вдерлася банда із 120 чоловік. Пограбувавши село, вони ще наклали контрибуцію 5 тис. рублів. Піддавалася нападам і окупована німцями Корюківка.⁵⁸ Саме у такій складній ситуації для країни, німецьке командування пропонує Центральній Раді зберегти приватну власність на землю або те, що від неї залишилося, на основі викупу. 24 березня Центральна Рада проголошує декларацію про те, що на базі універсалів та законів, виданих нею раніше, земельне питання буде вирішено.⁵⁹ Але політичні сутички та прагматизм німців не дали здійснитися цим бажанням. 6 квітня головнокомандуючий німецькими військами в Україні видав наказ, за яким власником врожаю буде вважатися той, хто засіє землю весною. А вже 29 квітня 1918 року демократичний уряд України припинив своє існування. “Кінець Центральної Ради почався не тоді, як вона запросила німців, а як розірвала з своїми масами”.⁶⁰

Таким чином, за часів правління Тимчасового уряду та Української Центральної Ради виникненню селянського повстанського руху у Чернігівській губернії сприяли такі чинники. Навесні 1917 року, коли з поваленням царизму селянство було переповнене відчуттям свободи, з'являлися поодинокі порушення спокою в губернії, а в деяких повітах за нестачі хліба селяни вдавалися до заворушень.

Влітку 1917 року прояви виступів селян мали переважно мирні форми. Мали місце самовільні захоплення поміщицьких земель, потрави сіножатей і врожаю. Під прикриттям примусової оренди було захоплено та засіяно чимало землевласницьких земель. Викликали обурення у селян, а в деяких місцях відкрите протистояння дії облікових комісій. Від загальноросійського плану по здачі хліба та засухи страждало населення губернії.

Восени 1917 року жорстокі дії реквізійних комісій, голод штовхали широкі верстви селян на збройний опір діям Тимчасового уряду та відкриту боротьбу проти землевласників. Селяни грабували врожай, захоплювали луки та орні землі, нападали на маєтки поміщиків. Не обійшло це лихо і цукрові заводи. Все це ускладнювалося наявністю в губернії великої кількості військ, які силою зброї забирали у селян харчі, птицю, худобу. Разом із селянами громили горілчані, винні склади.

Взимку 1917 року, керуючись Декретом про землю, селяни захоплювали поміщицькі землі, реманент, землі заводів. У поміщиків забирали худобу, птицю. По всій губернії ширилися підпали та розгроми маєтків. Під гаслом більшовиків “Вся земля – народу” селянський рух тривав. З приходом на Чернігівщину більшовиків почалася масова ліквідація конфіскованих поміщицьких маєтків, розподіл реманенту та землі. У повітах запанував “чорний переділ”. Але в губернії панував голод, тому що хліб вивозився до Росії.

Навесні 1918 року, після відступу більшовиків Чернігівська губернія була у жахливому стані. Озброєні селяни і солдати збиралися в банди. Використовуючи більшовицькі гасла та методи, вони грабували, палили села. Не минуло це і окуповану німцями територію.

Більше року минуло з моменту повалення самодержавства. Мінялися демократичні уряди, які намагалися вирішити земельне питання. Але з тих чи інших причин ні Тимчасовому російському уряду, ні Українській Центральній Раді не вдалося здійснити аграрну реформу. Земельне питання залишалося відкритим. Голод та бажання володіти землею вели селян від самовільних захоплень землі до “чорних переділів”, від окремих заворушень до появи

селянського повстанського руху на Чернігівщині з березня 1917 по квітень 1918 років.

Джерела та література:

1. Дорошенко Д. Война и революция на Украине // Революция на Украине. По мемуарам белых - М. - Л., 1930. - С. 64 - 98.
2. Щербаков В. К. Жовтнева революція й роки громадянської боротьби на Чернігівщині. - Чернігів, 1927; Табаков З. Октябрьская революция на Черниговщине // Летопись Революции. - 1922. - №1. - С. 143 - 170.
3. Левенко А. І., Черноус В. У. Трудящі Чернігівської губернії в боротьбі за перемогу соціалістичної революції // Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. - Т. 2. - К., 1967. - С. 181 - 207.
4. Верстюк В. Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина 1917 - 1921 гг. Некоторые проблемы истории: Сб. науч. трудов. - К., 1991. - С. 102 - 173; Кульчинский С. В. УСРР в добу " воєнного комунізму " (1917 - 1920 рр.) - К., 1994.
5. Бойко В., Демченко Т., Оніщенко О. 1917 рік на Чернігівщині. - Чернігів, 2003. - С. - 44 - 50.
6. Еткіна І. І. Земельне питання в Чернігівській губернії (лютий 1917 - березень 1921 рр.): Автореф. Дис. канд. іст. наук. - Чернігів, 2007. - 20 с.
7. От редакции // Черниговское слово. - 1917. - 22 марта, 2 апреля, 25 апреля; По губернии // Черниговская земская газета. - 1917. - 11апреля.
8. По губернии // Черниговская земская газета. - 1917. - 31 марта - 4 апреля.
9. Статті // Селянин. - 1917. - №3, №6; Воззвания крестьянского союза // Черниговская земская газета. - 1917. - 17 марта., 24 марта.
10. По губернии // Черниговская земская газета. - 1917. - 2 - 16 мая, 23 мая.
11. От редакции // Черниговская земская газета. - 1917. - 31 марта - 4 апреля.
12. От редакции // Черниговская земская газета. - 1917. - 31 марта - 4апреля.
13. Из сообщений Губернского исполнительного комитета // Черниговская земская газета. - 1917. - 28 марта.
14. От редакции // Черниговская земская газета. - 1917. - 24 марта.
15. От редакции // Черниговская земская газета. - 1917. - 11 апреля.
16. Протоколы заседаний Черниговского уездного земского собрания за 1917 г. и материалы к ним (март 1917 - январь 1918 г. г.) // Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО) . - Ф. 145. - Оп. 2. - Спр. 1526. Арк. 73 - 79; Сборник указов и постановлений Временного правительства. Вып.№1 (27 февраля - 5 мая 1917 г.) - Петроград, 1917.- С. - 192 - 197.
17. От редакции // Черниговский край. - 1917. - 10 октября.
18. От редакции // Черниговская земская газета. - 1917. - 27 июня.
19. М. Черниш // Черниговская земская газета. - 1917. - 27 июня.
20. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов: В 3 т. - К., 1957. - Т. 1. - С. 399.
21. Рубач М. А. Захоплення поміщицьких і куркульських земель під приводом примусової оренди. (До історії аграрної революції 1917 р. на Україні) // Боротьба за владу Рад на Україні. - К.: Наукова думка, 1977. - С. 63, 76.
22. Известия Нежинского общественного комитета. - 1917. - 25 апреля.
23. Известия Черниговского губернского исполнительного и продовольственного комитетов. - 1917. - 29 июня.
24. От редакции // Черниговская земская газета. - 1917. - 27 июня.
25. Известия Черниговского губернского исполнительного и продовольственного комитетов. - 1917. - 18 июня.
26. Известия Городнянского уездного исполнительного комитета. - 1917. - 27 июля.
27. Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий в 4 - х т. Т. 3 (26. 07 - 11.09. 1917 г.). М. изд - во Академ. наук СССР, 1960. - С. 73.
28. От редакции // Черниговская земская газета. - 1917. - 4 августа, 25 августа; Известия Черниговского губернского исполнительного и продовольственного комитетов. - 1917. - 23 июня.
29. От редакции // Черниговская земская газета. - 1917. - 1 августа.
30. По губернии // Черниговская земская газета. - 1917. - 7 июля, 11 июля, 1 августа, 3 - 4 августа.
31. Из сообщений Губернского исполнительного комитета // Черниговская земская газета. - 1917. - 11 июля, 21 июля.
32. Известия Черниговского исполнительного комитета. - 1917. - 12 августа.
33. Переписка с центральными учреждениями, Уездными и сельскими советами о крестьянских съездах, подготовке к выборам в Учредительное собрание, об организации Украинского крестьянского союза и т. д. (июль - декабрь 1917 г.) // ДАЧО. - Ф. Р. - 4180. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 2.
34. Дорошенко Д. Война и революция на Украине // Революция на Украине. По мемуарам

белых - М. - Л., 1930. - С. 73.

35. Из сообщений Губернского исполнительного комитета // Черниговская земская газета. - 1917. - 15 июля; Известия Черниговского исполнительного комитета. - 1917. - 25 августа.

36. По губернии // Черниговская земская газета. - 1917. - 3 октября.

37. Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий в 4 - х т. Т. 3 (26. 07 - 11.09. 1917 г.). М. изд - во Академ. наук СССР, 1960 г. С. - 452; Переписка с центральными учреждениями, Уездными и сельскими советами: о крестьянских съездах, подготовке к выборам в Учредительное собрание, об организации Украинского крестьянского союза и т. д. (июль - декабрь 1917 г.) // ДАЧО. - Ф. Р. - 4180. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 320.

38. Переписка с центральными учреждениями, Уездными и сельскими советами: о крестьянских съездах, подготовке к выборам в Учредительное собрание, об организации Украинского крестьянского союза и т. д. (июль - декабрь 1917 г.) // ДАЧО. - Ф. Р. - 4180. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 321.

39. По губернии // Черниговская земская газета. - 1917. - 1 сентября.

40. По губернии // Черниговская земская газета. - 1917. - 5 сентября, 19 сентября, 3 ноября.; Переписка с центральными учреждениями, Уездными и сельскими советами: о крестьянских съездах, подготовке к выборам в Учредительное собрание, об организации Украинского крестьянского союза и т. д. (июль - декабрь 1917 г.) // ДАЧО. - Ф. Р. - 4180. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 69.

41. Известия Черниговского губернского исполнительного комитета. - 1917. - 28 сентября.

42. Известия Черниговского губернского исполнительного комитета. - 1917. - 3 августа.

43. Переписка с центральными учреждениями, Уездными и сельскими советами: о крестьянских съездах, подготовке к выборам в Учредительное собрание, об организации Украинского крестьянского союза и т. д. (июль - декабрь 1917 г.) // ДАЧО. - Ф. Р. - 4180. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 25, 73

44. Дорошенко Д. Война и революция на Украине // Революция на Украине. По мемуарам белых - М. - Л., 1930. - С. 77 - 78.

45. Известия Черниговского исполнительного комитета. - 1917. - 30 сентября; От редакции // Черниговская земская газета. - 1917. - 3 октября, 17 ноября.

46. Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції. Ч. I - III. - Київ - Відень. 1920. Ч. 2 - С. 76.

47. Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. - К. : Изд - во АН УССР, 1956. - С. 206 - 207.

48. Переписка с центральными учреждениями, Уездными и сельскими советами: о крестьянских съездах, подготовке к выборам в Учредительное собрание, об организации Украинского крестьянского союза и т. д. (июль - декабрь 1917 г.) // ДАЧО. - Ф. Р. - 4180. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 325 - 333.

49. Од Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. Офіційне пояснення / ЦДАВО України. - Ф. 1063. - Оп. 3. - Спр. 4. - Арк. 3 - 4.

50. Левенко А. І., Черноус В. У. Трудящі Чернігівської губернії в боротьбі за перемогу соціалістичної революції // Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. - Т. 2. - К., 1967. - С. 200.

51. Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. - К. : Изд - во АН УССР, 1956.

52. По губернии // Черниговская земская газета. - 1918. - 19 января.

53. Щербатов В. К. Жовтнева революція й роки громадянської боротьби на Чернігівщині. - Чернігів, 1927; Табаков З. Октябрьская революция на Черниговщине // Летопись Революции. - 1922. - №1. - С. 303.

54. Українська Центральна Рада. Док - ти і матеріали. У 2 - х томах. - Т. 2. 10 грудня 1917 - 29 квітня 1918 рр. / Редкол. В. А. Смолій та інші. - К.: Наукова думка, 1997. - С. 421

55. Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. - К. : Изд - во АН УССР, 1956. - С. 29 - 30.

56. От редакции // Черниговская земская газета. - 1918. - 20 - 27 апреля.

57. По вопросу об удовлетворении содержанием классовых и нижних чинов, командированных на службу в губернию (сентябрь - октябрь 1917 г.) // ДАЧО. - Ф. - 127. - Оп. 254 а. - Спр. 80. - Арк. 225.

58. Черниговская земская газета. - 1918. - 5 апреля, 26 апреля, 20 - 27 апреля.

59. Українська Центральна Рада. Док - ти і матеріали. У 2 - х томах. - Т. 2. 10 грудня 1917 - 29 квітня 1918 рр. / Редкол. В. А. Смолій та інші. - К.: Наукова думка, 1997. - С. 228.

60. Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції. Ч. I - III. - Київ - Відень. 1920. Ч. 2. - С. 328.

ОСОБЛИВОСТІ ЗЕМЛЕУСТРОЮ І ДИНАМІКА ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Зміни, які відбуваються в Україні на сучасному етапі її розвитку, викликають значне зростання інтересу до історичного минулого нашої країни. В подіях минулих років шукають корені сучасних вад у розвитку українського суспільства. Все більша увага приділяється виявленню в минулому альтернативних можливостей розвитку, реалізація яких привела б до іншого ходу і результату цього розвитку. Нарешті, в умовах, коли висуваються нові цілі, сучасники, за словами В.О.Ключевського, «шукають й історичне виправдання цим інтересам, і практичні вказівки на засоби для досягнення цієї мети» [1, с. 380].

У цьому зв'язку одним із явищ в історії нашої країни, яке викликає останнім часом багато суперечок, стала столипінська аграрна реформа. Особливо це пов'язано із змінами в аграрному секторі економіки, зокрема із питаннями землекористування і приватизації в сільському господарстві. Відповідно до законодавчих актів, прийнятих останнім часом в Україні, утворюються фермерські господарства, здійснюється реформування аграрної галузі, колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на землю та майно шляхом забезпечення всім членам цих підприємств права вільного виходу з них із земельними частками (паями) [2].

Радянська колгоспно-радгоспна система господарювання, яка упродовж багаторічного свого існування наочно продемонструвала свою неефективність, створила немало проблем, які потребують негайного вирішення. Проведення змін у земельній галузі породжує численні конфлікти, часто натикається на відкриту протидію з боку державних чиновників як на місцевому рівні, так і у верхівках влади. На адресу вітчизняних реформаторів аграрного сектора випущено немало критичних стріл, земельне законодавство України за його недосконалість і невідповідність реаліям життя навіть прирівнюють до законів вавилонського царя Хаммурапі [3].

Українські землі протягом історичного розвитку переживали багато земельних реформ. Нинішнє вирішення земельних проблем нагадує проведення змін в аграрному секторі господарства в Україні на початку ХХ століття, коли селянським господарствам було надано право виходити з общини і організувати власне окреме господарство. Головна мета цих реформ полягала в тому, щоб насильно зруйнувати селянську поземельну общину і на її руїнах створити нову, хутірсько-відрубну систему землеволодіння, а також на базі утвердження приватної земельної власності сформувати клас земельних власників із найзаможнішої частини селянства. Це була остання реформа на українських землях, проведена на засадах ринкового господарювання. Саме тому дослідження досвіду реформування аграрного сектора господарства актуальне і до цього часу.

Не стояла осторонь процесу аграрних перетворень початку ХХ століття і Чернігівщина, в якій общинне землеволодіння становило більше половини всіх селянських господарств. Які аграрні проблеми були актуальними для Чернігівщини в той час? Як на їх вирішення впливали столипінські реформи? Якими були результати перетворень в аграрному секторі? Щоб дати вичерпні відповіді на ці запитання, необхідно провести дослідження землеустрою регіону напередодні масових змін у землекористуванні на рубежі ХІХ - ХХ століть, тобто встановити, які землі і скільки їх було в наявності на території губернії, а також які категорії

населення володіли і користувались ними.

Аналіз земельних відносин на Чернігівщині кінця XIX – поч. XX ст. певною мірою вже був відображений у публікаціях вітчизняних дослідників. Багато уваги землеустрою Чернігівської губернії приділив статистик, історик і етнограф О.О.Русов, який у своїх описах Чернігівського краю торкався також питань змін у землекористуванні до і після селянської реформи 1861 року [4]. Цими проблемами займався і продовжує займатись наш земляк, вищеназваний дослідник аграрної історії В.М.Шевченко, який вивчав економічний розвиток і становище селянства як всієї Лівобережної України, так і Чернігівщини зокрема [5]. Згадується Чернігівщина і в роботах інших вітчизняних істориків, присвячених земельним питанням початку XX століття, зокрема в працях М.А.Якименка [6] та ін.

Віддаючи належне вищезгаданому вченим, інтерес автора даної статті полягає у дослідженні стану землеустрою і динаміки землеволодіння Чернігівської губернії в плані показу необхідності чи небажаності його кардинального реформування, тобто для з'ясування причин аграрних реформ початку XX століття.

На початку XX століття господарство Чернігівщини посідало важливе місце не тільки в українській, але й в загальноімперській економіці. Площа губернії становила, за даними «Першого Загального перепису населення Російської імперії 1897 р.», 46 042,3 квадратної версти (1 кв. верста = 1,138 кв. км = 104,1 десятини) [7, с.1]. Поділялась на 15 повітів, а ті, у свою чергу, на 174 волості (див. таблицю 1). Найбільшим повітом був Остерський (близько 4 тис. кв. верст), найменшим – Конотопський (2,1 тис. кв. верст) [8, с.235].

Повіти	Площа				Кількість волостей	Кількість сіл
	кв. верств	км ²	десятин	у % від площі губернії		
Чернігівський	3 226,7	3 671,9	335 899,5	7,0	12	204
Борзнянський	2 463,7	2 803,7	256 471,2	5,4	13	128
Глухівський	2 716,6	3 091,5	282 798,0	5,9	9	178
Городнянський	3 528,0	4 014,8	367 264,8	7,7	10	220
Козелецький	2 726,0	3 102,2	283 776,6	5,9	12	105
Конотопський	2 118,3	2 410,6	220 515,0	4,6	10	126
Кролевецький	2 366,7	2 693,3	246 373,5	5,1	10	165
Мглинський	3 319,5	3 777,6	345 559,9	7,2	15	299
Н.-Сіверський	3 417,3	3 888,9	355 740,9	7,4	11	160
Новозибківський	3 354,9	3 817,9	348 909,6	7,3	11	135
Ніжинський	2 510,5	2 856,9	261 343,0	5,4	12	104
Остерський	3 991,4	4 542,2	415 504,7	8,7	8	149
Сосницький	3 775,9	4 296,9	393 071,2	8,2	14	246
Стародубський	2 892,0	3 291,1	301 057,2	6,3	12	216
Суразький	3 634,8	4 136,4	378 382,7	7,9	15	216
Усього по губернії	46 042,3	52 395,9	4 792 667,8	100,0	174	2 867

[Складено автором за даними: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., т. 48. Черниговская губерния, 1905. - С.1; Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т.1, 1898. - С.47, 85, 87-97]

Дані щодо загальної площі земель, наведені автором у таблиці, потребують детальнішого пояснення, оскільки в різних джерелах можна зустріти неоднакові цифри, які характеризують площу Чернігівської губернії. Так, О.О.Русов наводить результати розмежування, одержані Чернігівською межевою палатою за 1890 рік,

і вказує на площу 4 745 130 десятин. Дані уточнення губернської земської управи за 1894-1895 рр. доводять площу губернії до 4 752 363 десятин, і ця цифра вважається О.О.Русовим найдостовірнішою [9, с.74]. Чому ж тоді за переписом 1897 року значиться площа майже на 40 тис. десятин більша від тієї, яку показують дані губернської земської управи? Можна припустити, що завданням перепису 1897 року було все-таки визначення кількості населення, а не наявність землі, і тому виконавці його не надто переймалися визначенням площі території [7, с.1]. Пояснення цьому факту можна знайти і у О.О.Русова, який наводить дані, одержані різними способами військово-топографічного обчислення площі території, – 4 793 924, 4 796 562 і 4 801 979 десятин [9, с.75]. Як бачимо, ці цифри практично повністю збігаються із даними перепису 1897 року. І швидше за все його виконавці і користувались даними картографії, а не даними земства. При розмежуванні за законом допускалася похибка 1%, а в даному випадку вона становить близько 0,88%, тобто не виходить за межі норми [9, с.77]. Таким чином, у ході аналізу землеустрою губернії можна використовувати і земські дані, і дані офіційної статистики, оскільки вони не надто відрізняються, а деякі невідповідності на загальні тенденції в землекористуванні значною мірою не впливають.

Чернігівська губернія в земельному відношенні мала певні , які дозволяють виділити її із маси інших регіонів Російської імперії. Зокрема, необхідно відзначити, що в результаті вищезгаданого розмежування в останній чверті XIX століття було практично *усунуто таку перепону на шляху ефективного ведення господарства, як черезсмужжя* [10, с.53]. Під черезсмужжям розуміємо таку форму землекористування, за якої ділянка землі, що належить одному господареві, складає не одне ціле, а кілька дрібніших ділянок, розташованих на різних за якістю ґрунтах [11, с.22].

До розмежування за масштабами черезсмужжя Чернігівська губернія посідала одне із перших місць серед губерній Російської імперії: у деяких повітах «доходила до 1/8 і менше десятин, а в окремих смугах – до кількох квадратних сажнів, переважно ламаними фігурами, а іноді у вигляді стрічок довжиною у 5-6 верст, а шириною в сажень» [9, с.68]. Якщо врахувати, що сажень дорівнює 2 м 13 см, то можна собі уявити, що це були за ділянки і як на них можна було господарювати. Черезсмужжя було характерним і для дрібних поміщицьких господарств, яких на Чернігівщині було майже 80% [11, с.24]. Навіть землі найбільших землевласників, які мали по декілька тисяч десятин, склалися з дрібних стрічок, як і у дрібних власників [10, с.53]. Таке розмежування землі негативно впливало на рівень її обробітку, об'єктивно вело до низької рентабельності селянських господарств і сільськогосподарського виробництва в цілому, до поглиблення економічної залежності селян, особливо малоїмущих від поміщика [11, с.24].

Завдяки розмежуванню значну частину земель в кількості більш ніж 1,5 млн. десятин було виведено із черезсмужжя і переведено в розряд «відрубних» ділянок, нічим не стиснутих у відношенні землекористування і відповідно зручних для застосування наукових методів агрокультури. У черезсмужжі залишалися лише власники із земельними ділянками розміром менше 50 дес., і їм дозволялося відводити землю окремо, де для цього була можливість [9, с.58].

Іншою особливістю Чернігівської губернії було те, що *сільське населення переважно було вільним від кріпосного права*, оскільки його дія не поширювалась ні на козаків, які належали до вільних сільських станів, ні на колишніх державних селян, а саме ці дві групи переважали у складі населення губернії. Із загальної кількості ревізійних душ, за даними губернської управи, 203 961 припадало на козаків, 102 922 на колишніх державних селян і лише 252 975 належало до колишніх поміщицьких. Завдяки такому складу сільського населення всі ті негативні наслідки дії кріпосного права на порядок землекористування для населення Чернігівської губернії були вкрай незначними. Козаки як до 1861 року, так і після скасування

кріпосного права були станом особистих власників, які володіли землею на правах повної власності поруч із іншими приватними землевласниками з тією різницею, що землі козаків, які прирівнювались до селянського наділу, могли продаватись особам лише того ж козацького стану [10, с.53].

Враховуючи значну роль козаків у житті пореформеного села, розглянемо козацьке землеволодіння детальніше. Офіційна статистика землеволодіння 1877, 1887, 1905 років не виділяє козаків в окрему категорію землевласників [12]. На думку статистика О.О.Русова, козацькі громади в виданнях Центрального статистичного комітету 1877 і 1887 р. віднесено до колишніх державних селян [9, с.208]. На думку В.М.Шевченка, швидше за все, таким же шляхом пішли і упорядники перепису 1905 року [13, с.116]. І з цим важко не погодитись. Стан аналізу козацького землеволодіння подаємо на основі статистичних даних, наведених О.О.Русовим за даними земської статистики (див. таблицю 3) [9, с.245]. Оскільки ці дані наводяться в «Записці» управляючого Чернігівською казенною палатою А.Н.Рождественського, яку він виголосив на засіданні Чернігівського губернського комітету у 1903 році [10, с.53], то, на нашу думку, вони об'єктивно відображають стан земельної власності козаків на початку ХХ століття.

Повіти	Громад	Землі козацьких громад (десятин)	Землі окремих козаків (десятин)	Загальне козацьке землеволодіння
Чернігівський	98	49 343,2	10 651,3	59 994,5
Борзнянський	52	119 730,6	3 187,4	122 918,0
Глухівський	59	58 324,0	5 971,9	64 295,9
Городнянський	67	38 048,0	11 086,5	49 134,5
Козелецький	101	92 979,2	7 670,7	100 649,9
Конотопський	71	74 062,7	6 322,4	80 385,1
Кролевецький	50	73 493,2	2 547,8	76 041,0
Мглинський	194	66 866,6	10 590,1	77 456,7
Н.-Сіверський	48	33 516,6	4 096,0	37 612,6
Новозибківський	29	19 811,0	1 892,0	21 703,0
Ніжинський	66	99 749,7	1 027,5	100 777,2
Остерський	63	50 964,8	5 729,0	56 693,8
Сосницький	60	79 839,6	4 341,5	84 181,1
Стародубський	125	52 104,0	6 613,0	58 717,0
Суразький	24	15 663,7	856,8	16 520,5
Усього по губернії	1 107	924 496,9	82 583,9	1 007 080,8

[Складено за даними: Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1. – Чернигов, 1898. – С. 245].

Дані таблиці свідчать, що найбільше земель належало козакам у південних повітах - Борзнянському, Ніжинському, Козелецькому, а найменше - у північних повітах губернії – Суразькому і Новозибківському. Якщо взяти загальну площу землеволодіння, за даними Центрального статистичного комітету в 1905 році, в розмірі 4 384 257 десятин [12, с.42] (за даними губернського статистичного комітету 1896 р. – 4 369 336 дес. [9, с.4-5]), то землі, які належали козакам, становили близько 30% від усієї площі земель, що було досить значною часткою. Якщо ж суспільні наділи козаків, які належали їм на правах повної власності (924 497 дес.), врахувати разом з приватним

землеволодінням (1 647 459 дес.), то одержаний результат кількості земель вільного землекористування (2 571 956 дес.) майже вдвічі перевищує кількість земель, які відійшли на викуп колишнім державним (643 710 дес.) і колишнім поміщицьким селянам (794 221 дес.) [9, с.4-5]. Це означає, що в землеволодінні Чернігівської губернії напередодні аграрних перетворень початку ХХ століття *переважало приватне землеволодіння*.

Дані статистики 1905 року підтверджують наші попередні висновки. Як уже зазначалось, козацьке землеволодіння було поширеним на Чернігівщині, але упорядники переписів 1877, 1878 і 1905 років у своїх розрахунках дану категорію землевласників розглядали разом з колишніми державними селянами. Якщо припустити, що козацьке землеволодіння за період 1896-1905 рр. корінним чином не змінилось (а дані статистики загального землекористування це підтверджують), то, відкинувши із загальної площі надільних земель у 1905 році (2 329 209 дес.) землі суспільних наділів козаків (924 497 дес.), одержимо надільні землі колишніх державних та поміщицьких селян у кількості 1 407 712 десятин (у 1896 р. – 1 437 931). Додавши до земель козаків приватні особисті землі (1 825 624 дес.), матимемо загальну площу приватних землеволодінь у кількості 2 750 121 десятин (у 1896 р. – 2 571 956), тобто приватне землеволодіння, яке, за даними Центрального статистичного комітету, у 1905 році майже вдвічі переважало площі надільних земель [12, с.10-11]

Порівнявши одержані нами результати за даними ЦСК і даними губерньської статистики, можемо зробити висновок, що площа надільних земель за 10 років практично не змінилась, а площа приватних землеволодінь дещо зросла. Якщо порівняти дані ЦСК за 1877, 1878 і 1905 роки за основними групами землевласників, то одержуємо такі результати Чернігівської губернії за 1877-1905 рр.:

1) загальна площа землеволодіння губернії зросла порівняно із 1887 р. на 300 460 дес., або на 7,3% і порівняно з 1877 роком на 578 823 дес., або на 15,2% [12, с.42]. Дане зростання фактично відбулось уже до кінця 90-х рр. ХІХ ст., оскільки дані губерньського статистичного комітету за 1896 р. і Центрального статистичного комітету за 1905 рік відрізняються лише на 14,9 тис. десятин у бік зростання [9, с.4-5];

2) приватне землеволодіння зросло порівняно з 1887 р. на 72 872 дес., або на 4,2% і порівняно із 1877 р. на 193 242 дес., тобто на 11,8%. Одержані нами дані про зростання приватного землеволодіння у 1905 р. порівняно із 1896 р. на 178 165 дес. можна пояснити зменшенням земельних площ особистих приватних власників у результаті розпродажів землі дворянами, а також селянами на поч. 90-х рр. ХІХ ст. внаслідок міграцій в міста і переселень [13, с.114] та збільшенням їх купівель у кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. громадами і товариствами. Приватна земельна власність поділялась на власність особисту і власність громад та товариств. У порівнянні з 1877 р. перша зменшилась на 153 025 дес., а друга збільшилась на 346 268 дес., тобто майже в 50 разів. Цей факт можна пояснити точнішими даними 1905 року у порівнянні з 1877 р., а також збільшенням площі приватного землеволодіння взагалі [12, с.43-44];

3) надільні землі у порівнянні із 1887 р. збільшились на 280 132 дес., або на 13,7%, а у порівнянні з 1877 р. – на 446 172 дес., або на 23,7%. Це збільшення, як і загальне землеволодіння по губернії, відбулось до середини 90-х рр., оскільки потім до 1905 р. значного руху землі від цієї групи землевласників до іншої не спостерігалось (проаналізована група козаків є цьому підтвердженням), і якщо земля і переходила із рук в руки, то швидше за все це відбувалось усередині даної групи;

4) усі інші землі (в т.ч. землі казни) зменшились у 1877-1905 рр. на 60 592 дес., або на 20,9% [12, с.42].

Ведучи мову про селянські господарства, необхідно також зазначити, що землеволодіння колишніх поміщицьких селян на Чернігівщині було

облаштоване на підставі Малоросійського положення, тобто на зразок подвірного землеволодіння, за винятком північних повітів (Суразький, Мглинський, Стародубський, Новозибківський, Новгород-Сіверський) і деяких товариств Сосницького і Глухівського повітів, де застосовувалось «общинне» землеволодіння за Великоросійським положенням. Неважко помітити, що *общинне землеволодіння було поширеним у повітах, які не могли похвалитись розвинутим сільськогосподарським виробництвом* внаслідок гірших ґрунтів, кліматичних умов, а також лісної місцевості. Тому стверджувати, що саме общинне землеволодіння було причиною погіршення стану справ у сільському господарстві на Чернігівщині, яке мало місце в кінці XIX – на початку XX століття, не можна, оскільки хоч воно і було поширене майже в половині повітів губернії, але ці повіти були слаборозвинуті в економічному відношенні.

До числа особливостей Чернігівської губернії необхідно віднести також *переважання в її складі дрібних господарств та прогресуючу роздрібненість землеволодіння*. Відомо, що селянське землеволодіння збільшилось після 1861 р. лише на Правобережній Україні, де у 1863 р. польські поміщики організували антиросійське повстання. В інших же губерніях мало місце скорочення селянських наділів у середньому на 28,5%. Загалом же в Україні селянське землеволодіння після 1861 р. зросло на 380 008 дес., але 344 тис. селян були відпущені на волю без землі або з наділом до 1,5 дес. на чоловічу, або ревівську, як тоді писали, душу; близько 1,6 млн. осіб (61,1%) одержали від 1,5 до 3 дес. [14, с.4]. Як же була розподілена земля в українських губерніях?

Якщо в Катеринославській губернії на кожне приватне поміщицьке землеволодіння у 1887р. припадало в середньому по 1 347,3 дес., то в Полтавській – лише по 167,6 дес., а в Чернігівській – по 159 дес. Селянські ж господарства володіли невеликими ділянками. Після завершення процесу виходу селян на викуп на кожного колишнього поміщицького селянина припадало в середньому по 2,3 дес., а державного – по 4 дес. [14, с.4].

Найгірше забезпеченими землею були колишні поміщицькі селяни Полтавської, Харківської і Катеринославської губерній, де на одну особу припадало відповідно по 1,4, 1,8 і 1,9 дес. Не набагато кращою була ситуація і в Подільській (2 дес.), Київській (2,1) та Чернігівській (2,4) губерніях. А в цілому колишні поміщицькі селяни ніде не були забезпечені достатнім і офіційно визнаним на той час наділом 5 дес. на душу, а серед колишніх державних селян такими наділами володіли лише мешканці південних губерній (від 5,2 дес. на особу в Катеринославській до 6,5 дес. – у Таврійській) [14, с.4]. У Чернігівській губернії середній наділ колишніх поміщицьких селян становив лише 4,9 дес. на двір і 7,7 дес. на двір для колишніх державних селян, колишні удільні селяни володіли всього 1,7 дес. на двір [12, с.53]. Населення губернії зростало, що вело до ще більшого подрібнення і без того невеликих земельних ділянок.

За період 1859-1905 рр. населення в Чернігівській губернії зросло, за даними перепису 1897 р. і губернського статистичного комітету, з 1 461 500 до 2 619 390 чол., тобто на 1 157 890 чол. [10, с.1; 11, с. 235]. Площа землекористування за 1877 – 1905 рр. збільшилась на 578 823 дес.[12, с.42], тобто на одного доданого жителя припало 0,5 дес. новоосвоєної землі. Подрібнення (парцеляцію) земельних ділянок можна простежити, порівнявши їх розміри на двір у 1877 і 1905 роках (див. таблицю 3):

Повіті	Площа селянських земельних наділів на 1 двір (десятин)							
	1905				1877			
	Кол. Поміщ.	Кол. держ.	Кол. уділь	Всього	Кол. Поміщ.	Кол. держ.	Кол. уділь	Всього
Чернігівський	3,9	8,5	-	7,1	5,2	7,6	-	6,8
Борзнянський	3,3	8,0	1,8	6,8	3,6	7,5	-	6,5
Глухівський	5,0	7,8	-	6,5	5,8	8,5	-	7,4
Городнянський	4,1	7,6	-	6,1	6,0	10,1	-	7,9
Козелецький	3,1	7,4	-	5,8	3,9	7,4	-	6,1
Конотопський	4,8	5,4	-	4,9	3,9	8,4	-	6,9
Кролевецький	5,4	6,3	-	6,0	6,9	7,0	-	7,0
Мглинський	5,7	4,9	-	5,6	10,0	10,5	-	10,2
Н.-Сіверський	5,9	7,8	-	6,6	8,1	10,2	-	9,0
Новозибківський	6,2	8,7	-	7,4	9,0	12,4	-	10,0
Ніжинський	2,6	6,2	-	4,8	3,3	7,5	-	5,8
Остерський	4,4	8,9	-	8,5	4,1	5,6	-	5,4
Сосницький	4,1	7,8	0,5	6,3	5,9	6,8	-	6,4
Стародубський	5,6	6,6	-	6,1	8,5	10,1	-	9,2
Суразький	5,4	8,8	-	6,7	10,0	9,1	-	9,7
Усього по губернії	4,9	7,7	1,7	6,3	6,9	8,1	-	7,6

[Складено за даними: Статистика землевладення 1905 г. – Вып. 47. – Черниговская губерния. – СПб, 1906. – С. 55].

Як бачимо із даних таблиці, в різних повітах у 1905 році забезпечення селян землею було неоднаковим: середня кількість землі коливалася: 1) для колишніх державних селян від 4,9 (Мглинський) до 8,9 дес. (Остерський); 2) для колишніх поміщицьких – від 2,6 (Ніжинський) до 6,2 дес. (Новозибківський); 3) колишні удільні – 0,5 (Сосницький) і 1,8 (Борзнянський). Практично в усіх повітах (крім Чернігівського і Борзнянського) за період 1877-1905 рр. селянські наділи зменшились.

Найбільшу групу в Чернігівській губернії становили двори, у яких було від 5 до 10 десятин землі (50,8%), приблизно третина володіла ділянками розміром до 5 десятин (39,3%), і лише 9,9% дворів володіли ділянками більшими за 10 десятин [12, с.41, 54-55].

Зрозуміло, що середні величини земельних ділянок не повною мірою відображають фактичний стан справ із земельними наділами в губернії. За даними губернської земської статистики, у 1896 році у Ніжинському повіті було 2 284 подвір'їв (9,6%) без землі взагалі, з однією десятиною 2 782, а 4 639 господарств не мали коней [10, с.55]. Дані перепису коней 1900 р. показують, що на Чернігівщині з 307,2 тис. селянських дворів 86,7 тис., або 28,2%, не мали коней. По окремих повітах кількість безкінних була особливо велика і становила в Остерському повіті 54,6%, Борзнянському – 38,7%, Ніжинському – 36,9%, Козелецькому – 31,2%. Із загальної кількості дворів, що мали коней, було 29,6% однокінних, 32,1% мали по 2 коней, 33,9% – по 3–5, і 4,4% – понад 5 коней. Ці дані свідчать про те, що на Чернігівщині був великий процент господарств з трьома і більше кіньми, але разом з тим близько половини всіх дворів (152 тис.) були безкінними та однокінними [15, с.20].

Якщо до цього ще додати *відстале технічне оснащення сільськогосподарських*

виробників (а за цим показником Чернігівщина займала останню позицію серед усіх українських губерній [16, с.89-90]), то стає зрозумілим, чому сільське господарство губернії переживало кризу. Управляючий Чернігівською казенною палатою А.Н.Рожественський у своїй «Записці» до губернського комітету в 1903 році із сумом констатував, що «у другій половині минулого століття в побуті Чернігівської губернії відбулись різкі зміни, які істотно змінили її добробут; губернія втратила свій достаток, від якого залишилися лише незначні залишки, а населення наростаючим потоком прагне у віддалені місцевості Сибіру [на Амур], несучи із своєї батьківщини тяжкі спогади про труднощі існування в ній» [10, с.58].

Таким чином, проаналізувавши стан землеустрою і динаміку землеволодіння Чернігівської губернії в к. XIX – на поч. XX ст., приходимо до висновку, що *в питанні землеустрою спостерігались як позитивні, так і негативні моменти*. Якщо позитивними вважати ті тенденції, які сприяли ефективному веденню сільського господарства, то до них можна віднести:

- 1) переведення переважної більшості земель із черезсмузжя в розряд відрубних;
- 2) скорочення дворянського землеволодіння і збільшення кількості селян-землевласників;
- 3) переважання серед землевласників приватного землеволодіння;
- 4) незважаючи на значне поширення, общинне землеволодіння переважало на землях із несприятливими умовами для ведення сільського господарства.

Водночас продуктивному розвитку сільського господарства Чернігівщини заважали:

- 1) зосередженість губернії майже винятково на сільськогосподарському виробництві; слабкий розвиток інших галузей господарства;
- 2) аграрне перенаселення (особливо в південних регіонах) і, як результат, – переважające дрібне селянське господарство, переселення і відхід на заробітки в інші місцевості;
- 3) прогресуюче малоземелля, яке вело до інтенсивнішого обробітку землі і до її виснаження;
- 4) відсутність коней у значній кількості селян і відстале технічне оснащення сільського господарства;

Зниження ефективності сільського господарства, яке спостерігалось у Чернігівській губернії на початку XX століття, гостро ставило питання про проведення змін у аграрному секторі економіки, які б спинили наростаючу системну кризу і допомогли підвищити продуктивність сільськогосподарського виробництва. Ці зміни увійшли в історію під назвою столипінської аграрної реформи.

Джерела та література:

1. Ключевский В.О. Собр. соч. Т. VII. М., 1969.
2. Декрет Кабінету Міністрів «Про приватизацію земельних ділянок» від 26.12.92 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. - №10; Указ Президента України від 03.12.99 №1529/99 «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» // Офіційний вісник України. – 1999. - №49; Земельний кодекс України. Прийнятий ВР України 25.10.01 // Відомості Верховної Ради України. – 2002. - №3-4; Закон України «Про особисте селянське господарство» від 15.05.03 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. - №29; Закон України «Про землеустрій» від 22.05.03 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. - №36; Закон України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» від 05.06.03 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. - №38; Закон України «Про фермерське господарство» від 19.06.03 // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - №45;
3. Земельна реформа...за законами Хаммурапі // Дзеркало тижня. – 23 червня 2007.
4. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1-2. – Чернигов, 1898-1899.
5. Шевченко В.М. Селянська реформа і питання економічного розвитку Лівобережної України

у 2 половині XIX – на поч. XX століття // Український історичний журнал. – 1981. - №11. – С. 61-66; його ж. Становище селянства Лівобережної України в кінці 19 – поч. 20 століття // Український історичний журнал. – 1982. - №9. – С.71-78; його ж. Вплив черезсмузжя на соціально-економічний розвиток Чернігівської губернії в пореформений період // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Чернігів, 1991. – С. 22-24; його ж. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Вип. 2. – Чернігів, 1993. – С. 45-50; його ж. До питання про достовірність земельного перепису 1905 р. // Україна і Росія у панорамі століть. – Чернігів. – 1998. – С. 213-218; його ж. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX – XX ст. // Сіверянський літопис. – 2006. - №4. – С.111-119.

6. Якименко М.А. Міграції українського селянства (1861-1905) // Український історичний журнал. – 1982. - №9. – С. 65 – 71; його ж. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. - №1. – С. 3-14.

7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 48. Черниговская губерния, 1905.

8. Календарь Черниговской губернии на 1905 год. – Чернигов, 1904.

9. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1. – Чернигов, 1898.

10. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. 47. Черниговская губерния. – СПб, 1903.

11. Шевченко В.М. Вплив черезсмузжя на соціально-економічний розвиток Чернігівської губернії в пореформений період // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Чернігів, 1991.

12. Статистика землевладения 1905 г. – Вип. 47. – Черниговская губерния. – СПб, 1906.

13. Шевченко В.М. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX – XX ст. // Сіверянський літопис. – 2006. - №4.

14. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. - №1.

15. Олійник Л.В., Гора О.Т. Селянський рух на Чернігівщині в 1905-1907 рр. – К., 1959.

16. Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник. – СПб, 1995.

ВІКТОР ВЕРБИЧ: "ЯК ТРЕБА ЖИТИ"

Зоряна Вербич

Вербу намалювати легше, ніж цвіт папороті, бо його, цвіту, мало хто бачив..., а вербу бачили, маємо, тому будуть порівнювати не завжди на користь художника.

Про земне, тобто грішне, загалом писати цікавіше: всі книги про грішні порухи того, що називають душею, яка невидима, як і той цвіт папороті. Життя святих - описи тернових страждань-мук і вознесіння в кінці тунелю - власне також про тінюву і явну не святість світу - антипода світло-райського Засвіту, куди мають потрапити розкаяні чи послідовні праведники.

Красивий, аристократично-козацького вигляду чоловік із душею дитини і генетично поетичним прізвиськом - Вербич - мій друг-побратим, який підписує мені свої книжки "Братові Ігорю", тому казати про нього "на люде" мені ще важче, зважаючи і на море вина перед цією "найлюдянішою людиною на планеті", як написав я кілька років тому в автобіографії. Але сказати треба. Ще нині. За життя. У сучасії. Бо, чує моя кров, саме "малесенька шопта" таких, як Віктор Вербич, духовно-душевно репрезентуватиме нас перед нащадками у пульсуючому часопросторі.

Нині є нагода побути біля явно недооціненого вітчизняною критикою і всеукраїнським поетичним олімпом (це, на жаль, історично закономірно...) Вікторова багаття ще й тому, що вийшло друком

- одинадцята

Його книга, у якій (читаємо в анотації), - *"вдячність Творцеві за дар власної стежини та свято спілкування з тисячами людей, чії серця променіли і променіють любов'ю, намагання художнім словом осягнути прожите, переконання у нетлінності вічних істин, погляд на світ очима скромного мандрівника, перша віха долі якого*

датована 13 травня високосного 1956 року в селі Грибовиця, що на Волині".

Живе тремтливий від природи жителюб Віктор Вербич тяжко і світло. Заробляє на "святий хлібець" (Його слова) пером журналіста у пресі, яка, підкоряючись законам проклятого безчасся, комерціалізується настільки, що національному романтикові, інтелігенту-ідеалісту із вродженою шляхетною душею, для якої Богом є честь, святе побратимство, - місця все менше, менше, менше...

Вербич інтимний, ліричний, ніжний, а перехідний час нині публічно-цінничий, епічний, ножовий... Звідси і дисгармонія внутрішнього та зовнішнього світів із дивовижною цілісністю Вербича-людини і Вербича-митця, який щиро, без надриву, заявляє:

(С. 96 "Інею...")

Ілюзорно рятує - як і Шарля Бодлера, Поля Верлена, Сергія Єсеніна... чарка, по-справжньому тримає Поезія, яка для Віктора -

Кращого визначення поезії у системі духовно-душевних координат не знаю.

У Вибраному гріють око присвяти - Йосипів Струцюку (кілька віршів), Нілі, Миколі Кумановському, Марії Тарасюк, Людмилі Стасюк, Ігореві Павлоку, "Пам'яті Олександра Рисака", Андрієві Криштальському, Володимирові Бондаруку, Євгенові Шимоновичу, Пилипові Романюку, Василеві Сліпку, Степанові Дружиновичу, Миколі Мартинюку, Віктору Зубовичу, що зайвий раз свідчить про відкриту епістолярність, не книжність поезії Автора, органічного естета-цінителя музики і муз, музики муз, та (ніколи і ніде!) не моралізатора, хоча сивого іроніста (драматизована весняна лірика рано чи пізно завжди трансформується в осінню іронію):

читаємо у Його драматизованій поемі "Z" (С. 49) - бароково-класичному дзеркалі постмодерністського Задзеркалля. І хочеться читати і читати цю здорову, легку та гірко-світлу Книгу життя - "Інею видиво світанкове", - серед розділів якої назви попередніх книг Віктора Вербича: "Відлуння ночі", "Зорянчині малюнки" (у Віктора дивовижна донька Зорянка, якій я присвятив громадянський вірш "Під небом України"), "У полотно зими", "Відсвіти", "Подих ирїю", "Зблиски задзеркалля", "В обіймах зустрічепрощань", тут же "Трилисники хоку", "Суцвіття танка", "Візії прозопоетичні", "Верліброве плетиво", "Суголосся" (Переклади і переспіви) - із польської, російської, білоруської мов (За Тетяною Алюноювою, За Евою Бодію, За Ісікаво Такубоку, За Яриною Дашиною, "Обличчям - на схід")... "Повернення", "Часоплину невидимі грані", "Лелечіє у гніздах сніг"...

Про форму віршів Віктора Вербича, як і про Його жанровий вибір (верлібри, класичний вірш дещо візуально ламаної форми, "прозопоетичні візії") зараз вести мову немудро: як кожен справжній поет-інтуїтивіст, Він навряд чи задумується над ними, концентруючи-фокубуючи, метафоризуючи божественний білий біль між цим і тим світами, асфальтом і травою, сльозою і кров'ю, коханням і дружбою, Вітчизною і державою, життям і смертю... віршами "Панегірик луцьким кав'ярням" і "Цариця Савська", або от віршем про Все (Його Україну, Його дітей, друзів) і пронизливим (як модно казати, екзистенційним), віршем ні про що - тобто також про Все (цитую вірші цілком, оскільки не люблю алгебрувати їх авторську гармонію):

(С. 173).

Звідси - Віктор Вербич - несучасний поет. Адже поезія зараз взагалі мало кому потрібна... а поети й поготів... Так несучасні море, зорі, вітер, волинський озерно-лісовий ландшафт, поняття волі і долі, зради і вірності... Сучасні - політики, банкіри, комп'ютерні віруси... жовті газети і модні віршороби.

Збивається іноді, як і кожен поет, на поетичну історіософію ("Прощання гетьмана Івана Мазепи" із епіграфом "Ой горе тій чайці, чаєчці-небозі..." (Іван Мазепа), с. 47), лірично-драматичну публіцистику:

Або:

* * *

(С.172).

(С. 39).

Як стаканярою підробленої горіляси, передсмертно отруюється такими рефлексіями, які змістово осучаснюють Автора, а формально ставлять Його поза канонами нібито сучасної поезики глобального заледеніння крові. Тягнеться до очищальної, енергетично сонячної печалі віршів про кохання, космос... лелек, своїх домашніх улюбленців котів, квітів і мурашок... яких, як і все живе, Він, язичник-християнин, Поет, навіть поглядом скривдити не може:

("Відступність", С. 14).

Із тієї ж партитури язичсько-християнських молитов, із цього ж мольберту вірші "Сестричці милосердя в день донора", "У дзеркалі Світязя", "Як треба жити" (С. 20), "Гоген" (С. 25), "З можливого діалогу Огюста Ренуара і Жанни Самарі" (С. 54), "Спектакль" (С. 77)..., які пахнуть димом допотопних вогнищ і дощем післягромових травнів, до яких не треба ломитися ні з якими рамками "ізмів" і супермаркетними цінниками, бо вони, трепетні, не на продаж.

Не потрібно їй ревниво-ретельно захищати справжню поезію. Вона з часом сама себе захистить - і від нав'язливої любові, і від байдужості, і від "дружньої" ненависті...

Корінно-крилато прив'язані до дружньо-інтимної і волинсько-луцької систем координат вірші Віктора Вербича при доброму перекладі легко можуть стати національно-вселюдськими. Як стають волинсько-українськими Його переклади, переспіви із, наприклад, того ж японця Ісікави Такубоку:

(С. 155).

Зважаючи на породисту цілісність натури Віктора Вербича, Його "зовнішня" та "внутрішня" біографії - одна світла (не без доброго гумору) Легенда чаркаря і ловеласа, Вчителя і громадського діяча, журналіста і науковця, Сина, Друга, коханого, Батька, Діда... чиновника і Поета. Він - робітник Іваничівського заводу будматеріалів, студент філологічного факультету Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки, вчитель української літератури Луківської середньої школи на Волині... голова Установчих зборів Турійської організації Народного Руху України за перебудову, журналіст кількох провідних періодичних видань у Луцьку... чиновник (витримав лише кілька місяців...) Волинської обласної держадміністрації, знову журналіст... автор п'єси

"Голоп'єдстальний період", літературних портретів "Письменники Великої Волині", книги есеїв та діалогів "Під куполом спільного неба"...

Скільки разів Його грабували і били на нічних вулицях!.. Скільки разів до печінки діставали і дістають начальники... брати по духу і брати по крові, ще починаючи із часу, коли він наївним школярем написав гнівного листа тодішньому секретарю ЦК КП України Володимирові Щербицькому, а може, іще раніше... Скільки людей поважають і люблять Віктора Вербича таким, як він є, - рідкісним, вродливим, чутливим, красивим...

Скільки адресного добра зробив Віктор людям, скільки добрих слів написав про письменників різних часів і народів, а особливо про нас - Його побратимів по перу!..

Мені доводилося бути з Віктором Олексійовичем Вербичем і в селі - на своїй озерній батьківщині, і в Берестечку, і на цвинтарях, і на письменницьких столичних зібраннях, у корчмах, зі знанням справи і відчуттям ліва описаних ним, як, знову ж таки, уміли хіба безсмертні Бодлер, Верлен, Єсенін:

(С. 200).

Поza всім і вся... реальнішого аристократа духу, ніж Віктор Вербич, гордого і чистого, я, об'їздивши півсвіту, не зустрів, - доброго, дитинно беззахисного, романтично світлого і десь там, там, у глибинах гармонії, зболеного і невловимо втомленого цією нестерпною радістю буття.

Хоча Він ніколи не жаліється - але, але...

Якою б сильною і дзвінкою нацією ми були б, якби не знищували таких уже в кількох поколіннях: 1917... 1937... 200?..

(С. 182).

З українських поетів Віктор Вербич найближчий мені до Євгена Плужника. Варто статтю таку написати, порівняльну.

Бо як і в плужниківському "Галілеї", найбільше потребую у вербичівській поезії рядків, які просто люблять, художньо фіксують життєвий безмір, а не стараються змінити його, поезію без ідеологій та акцентів, адже мистецтво - самостійний космос, навіть якщо він надихається бажанням тотального перетворення буття:

* * *

(С. 27).

Телефоную учора до свого давнього друга Віктора Вербича, який нещодавно поїхав (виїхав?.. - не люблю лізти в душу) із Луцька до батьків, у своє дитинство, до себе... до нас...

- Що робиш? - запитую, - Вікторе!..
- Кошу траву...

І мені затишно, просто, світло.
Як і має бути біля справжньої Поезії, яка, звичайно, несучасна, бо вічна.

Так і треба жити...

МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ ЛІЛЕЄВ (1849–1911): ДОСЛІДНИК, АРХЕОГРАФ ТА БІБЛІОГРАФ ЧЕРНІГІВСЬКИХ РУКОПИСНИХ КОЛЕКЦІЙ ТА КНИЖКОВИХ ЗІБРАНЬ

Одним з видатних археографів та бібліографів Чернігівщини є історик церкви, бібліотекар, археограф та бібліограф Михайло Іванович Лілеєв (1849–1911), який зробив значний внесок не лише в історію цього краю, дослідження пам'яток історії та культури, а й в методологію та методику наукового опису рукописних книг і цінних книжкових зібрань.

У 70–80-х роках ХІХ ст. ця діяльність мала велике значення для розвитку української археографії рукописної книги та стародруків на Чернігівщині, оскільки доля розпорядилася так, що він був не лише викладачем, а й особою, причетною до формування двох великих бібліотек - Чернігівської духовної семінарії та Історико-філологічного інституту князя Безбородька. Разом з тим для вітчизняної археографії та бібліографії ця постать маловідома. Певну інформацію можна отримати лише з короткого біографічного нарису, підготовленого О.Б. Коваленком для біобібліографічного довідника “Українські архівісти” (К., 1999) [1].

М.І. Лілеєв упродовж 1874–1878 рр. не лише викладав у Чернігівській духовній семінарії, а й завідував її бібліотекою. Ця книгозбірня мала багато цінних рукописів, стародруків, однак її рукописний відділ до цього не був впорядкований, багато рукописних книг та архівних документів не було внесено в каталоги та інвентарні книги, хоча рукописами активно користувалися. Таке становище викликало появу його наукового каталога “Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии”, що вийшов друком в Санкт-Петербурзі у 1980 р. і який містив опис 201 пам’ятки переважно походження Чернігівського регіону [2]. Виходом цього наукового каталогу М.І. Лілеєв не лише ознайомив наукову громадськість, істориків та філологів зі складом бібліотеки Чернігівської духовної семінарії, а й сприяв, на його власну думку, запобіганню розкрадання тих історичних джерел, яких було багато втрачено через відсутність обліку в попередні часи [3].

Ця робота проводилася в руслі масштабної кампанії з облікового опису рукописних колекцій, пошуків стародруків, виявлення історичних пам’яток, що розгорнулася не лише під егідою Синоду, а й Російського археологічного товариства і впливала на діяльність у галузі опису рукописних книг та стародруків у духовних та світських бібліотеках. До часу виходу каталога М. Лілеєва вже набули поширення наукові описи Московської синодальної бібліотеки А. Горського та К. Невоструєва, А.Є. Вікторова – рукописних книг В.М. Ундольського, описи А. Попова, Д. Прозоровського [4]. На території України вийшли каталоги М.І. Петрова, який видав опис рукописів Церковно-археологічного музею Київської духовної академії [5] та Т. І. Біленького – церковно-богослужбових книг зі збірки комітету для історико-статистичного опису Подільської єпархії [6]. Вони слугували бібліографічними довідниками для атрибуції рукописних пам’яток, подавали приклад ставлення до рукописної старовини.

Основна науково-археографічна діяльність щодо описування різноманітних зібрань, бібліотек, музейних фондів, приватних колекцій розвивається в Російській імперії та Україні у 80-х роках ХІХ ст. – 10-х роках ХХ ст. [7]. Тому каталог (опис) М. Лілеєва випереджає подібні видання багатьох археографів С.-Петербурга і Москви, при цьому ґрунтується на основних наукових принципах опису, що сформувалися остаточно лише на початку ХХ ст.

До них належить вимога встановлення дати пам’ятки, її назви, складу, необхідність вказувати маргіналії та записи, наводити відомості щодо походження, збереженості фонду. У вступі автор розкриває основні завдання праці: показати зміст зібрання, колишніх власників, визначити особу автора, переписувача, у разі можливості – дату укладання рукопису, мову, повні відомості щодо постатейного складу кожного рукопису та збірника, назву, літературу, що дотична до теми, бібліографічні відомості, показати збереженість тексту та рукописів. До безсумнівних позитивів цього каталога можна віднести й передачу усіх змістовних записів на краях аркушів.

Він вказує на жертводавців духовного чину, зокрема Кирила Лящевецького,

Філарета Гумилевського та інших. Значна кількість рукописів надійшла за розпорядженням єпархіального керівництва як з місцевих монастирів, так і за власною ініціативою настоятелів - тому у кожному описі подаються відомості, від кого і за яких обставин рукопис надійшов до Чернігівської семінарії. Так, за поданою в каталозі інформацією, найбільша кількість надходжень відбулася з Новгород-Сіверського Спаського, Максаківського Никодимівського та Єлецького монастирів.

Каталог складається з декількох прийнятих на той час розділів. Перший розділ – богословський. До його складу увійшли Святе письмо та його тлумачення; богословські твори канонічного змісту, повчання та духовні твори, збірники повчань святих отців [8].

Серед рукописних книг цього розділу можна вказати на 2 Книги царств; псалтирі, книгу Іова, притчі та повчання, розкольницькі Євангелія XVII ст., написані напівуставом, з відповідним оформленням та в оксамитовій оправі. У складі семінарійської бібліотеки зберігалася цінна книга архімандрита Іустина, ректора Чернігівської семінарії, підручник Рамбаха з герменевтики, навчальні курси Києво-Могилянської та Київської духовної академії (кінця XVII – XIX ст.), значна кількість рукописів написана латиною, передусім теологічні трактати, в тому числі на пергамені – зі Львова (XVII – XVIII ст.), а також латинські курси з Новгород-Сіверського монастиря (XVII – XVIII ст.) [9].

Основу зібрання складала колекція Чернігівського колегіуму, храмів та монастирів, пожертвувань від приватних осіб. Бібліотека отримала значну кількість вилучених адміністративним чином у стародубських та вітківських розкольників рукописних книг внаслідок введення у семінарське навчання курсу з історії розколу за відповідними указами 40-х років XIX ст. На думку М.І. Лілеєва, відділ розкольницьких рукописів виявився найцікавішим, і він надалі продовжував дослідження з історії розколу, опублікував декілька наукових праць, у тому числі такі, що друкувалися по розділах на сторінках окремих томів “Известий Историко-филологического института князя Безбородко” (“Материалы для истории раскола на Ветке и в Стародубе в XVII–XVIII вв.” – Т. 12–14; “Из истории раскола на Ветке и в Стародубе” – Т. 19, 21). Наукові дослідження щодо історії розколу в Україні XVII–XVIII ст. складають значну кількість рукописних праць М.І. Лілеєва, що зберігаються в його особовому архіві в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ, ф. 127).

Крім 94 релігійних рукописних книг, у каталозі містилися 54 рукописні книги історичного змісту, що розміщені у другому історичному розділі. Серед них – два хронографи XVII ст., список Літопису Леонтія Боболінського з реєстром князів чернігівських, опублікованим у додатках до Літопису Грабянки [10], компакти архівних документів XVII–XVIII ст. (у тому числі збірка листів Лазаря Барановича, універсали гетьманів Мазепи, Самойловича, Івана Скоропадського, Юрія Хмельницького, укази російських царів тощо) [11]. Ці акти також стали джерельною базою для історичних досліджень самого М. Лілеєва.

Третій розділ каталога – рукописи навчального характеру, рукописні твори з філософії, риторики – головним чином “старої” київської школи (КМА), а також трактати, багато з них латинською мовою (в тому числі “Коментарії” Петра Ламбардського) [12]. Каталог містив також курси викладачів семінарії, зустрічаються й книги з Харківського колегіуму, зокрема “орації” і лексикони латиною та грецькою мовою.

Із книг К. Ляшевецького, крім інших, до зібрання Чернігівської семінарії увійшла й збірка поезій XVIII ст.[13].

В останньому розділі – “Різне” – поміщені описання 5 рукописів, у тому числі подарована К. Ляшевецьким політична географія (видана в СПб. у 1745 р., переписана в другій половині XVIII ст.) та рукописна “Трудолюбивая пчела” за 1759 р. (за січень–квітень – з Максаківської обителі).

На жаль, за відомостями О.Б. Коваленка, дослідника спадщини М.І. Лілеєва, цінна бібліотека семінарії загинула під час Великої Вітчизняної війни [14]. Отже, нині цей каталог має виняткову історіографічну цінність та велике джерелознавче значення для історії збирацьких традицій на Чернігівщині, оцінки рівня розвитку камеральних методів опису рукописних книг.

За запрошенням ректора Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині М.Н. Лавровського в 1878 р. М.І. Лілеєв переходить працювати в цей заклад на посаду викладача російської історії та географії. Через декілька років, в 1883 р., М.Н. Лавровський, стурбований станом бібліотеки (він доклав багато зусиль, щоб зробити її науковою: за часів керівництва М.Н. Лавровського бібліотека виросла з 4034 до 12.152 одиниць зберігання), запропонував М.І. Лілеєву за сумісництвом очолити й фундаментальну бібліотеку [15].

М.І. Лілеєв зіткнувся там також із недосконало організованим фондом бібліотеки інституту, де існували масиви не лише не описаних, а й не заінвентаризованих книжок. Тому свою діяльність у бібліотеці почав з організації рукописних каталогів, які систематично друкував з 1885 р.

Він працював у бібліотеці інституту впродовж 1883–1897 рр., власноруч почав редагування та створення карткового каталогу на бібліотечні фонди, що мав комплексно включити увесь бібліотечний матеріал. Запропонував нове зручне розміщення фондів за розділами наук, а відповідно – й нове розміщення книг. Сам, разом з іншими викладачами інституту, описував і за схемою здійснив нову розстановку фондів. Йому належав розділ “загальна історія” і “педагогіка”, де ним було описано 25120 назв у 5464 оправах. При кожному розділі існував каталог (його розділ – в 4-х зошитах) [16]. Про стан роботи з бібліотекою інституту та каталогами, про цінність збірки він повідомив у спеціальному листі до редакції «Киевлянина» від 12 січня 1886 р. [17].

М.І. Лілеєв сприяв науковому дослідженню рукописних пам’яток бібліотеки. Він першим складає попередній опис рукописних книг, який надалі описується студентами інституту під керівництвом М. Сперанського, а також проводить дослідження рукописних творів Юр’євського архімандрита Фотія, повідомляє про принципи опису рукописів Чернігівської духовної семінарії тощо [18].

У 1893 р., у зв’язку з новими реорганізаційними завданнями у формуванні фундаментальної (наукової) бібліотеки, діяльність бібліотечної комісії було поновлено – до її складу, крім М.І. Лілеєва, увійшли професори М.Н. Бережков, Є.В. Петухов, І.Г. Турцевич, далі – О.І. Покровський, О.П. Кадлубовський та А.В. Добіаш, які здійснювали реорганізацію бібліотеки, створення систематичного та алфавітного каталогів, організацію комплектування тощо [19].

М.І. Лілеєв багато зробив для поповнення бібліотеки рукописними фондами, оскільки дбав про збереженість збірок з губернських установ Чернігова. Зокрема, йому належить ініціатива передачі архіву Ніжинського грецького магістрату, який опинився у занедбаному стані. Після того, як цей архів перейшов на зберігання в інститут, М.І. Лілеєв підготував “Обзор архива Нежинского греческого магистрата 18 апреля 1890 г.” (рукопис залишився не опублікованим і нині зберігається в Інституті рукопису НБУВ в його власному архіві).

Огляд рукописних праць М.І. Лілеєва, що зберігаються в його особовому архіві, свідчить про глибоку зацікавленість не лише питаннями історії церкви, а й книгодрукуванням, зокрема, там зберігаються рукописи його праць: “Дело Клинцовской ратуши о типографии Федора Карташева в Клинцах. 1799 г.” [20]; “История Черниговской типографии” [21]; “Киево-Печерская типография. Заметка” [22]; “О книжных собраниях козацких старшин, церковных иерархов и русских бояр второй половины XVII в.” [23]; “О старых русских печатных азбуках” [24] тощо.

Будучи одним з фундаторів Ніжинського історико-філологічного товариства, членом Історичного товариства Нестора-літописця в Києві, Чернігівської вченої архівної комісії, учасником XI Археологічного з'їзду в Києві (1899), він багато зробив для поширення досліджень та розповсюдження здобутків наукового осередку інституту в галузі вивчення чернігівської старовини, а коли був обраний гласним Ніжинської міської думи та міським головою м. Ніжина (1904) – для збереження пам'яток цього міста [25].

Він був активним членом правління Ніжинського історико-філологічного товариства при інституті (1894–1917), яке очолював М. Н. Бережков і яке почало розвивати слов'янознавчі дослідження та започаткувало музей старожитностей і власну бібліотеку. Це товариство було певною альтернативою політиці нового директора інституту І.І. Іванова, який вороже ставився до слов'янознавства і поступово згортав курси лекцій та дослідження викладачів на цю тему [26]. На своїх засіданнях його члени обговорювали питання історії, археології, камеральної археографії, історичної географії, етнографії, історії мови не лише в Чернігівському регіоні, а й повідомляли про результати досліджень пам'яток рукописного та друкарського мистецтва в Україні й ширше – у слов'янських країнах. На його зібраннях систематично заслуховувались повідомлення, члени товариства публікували наукові розвідки у власному друкованому органі “Сборнике Историко-филологического общества при институте князя Безбородко в Нежине” (Т. 1–15, 1896–1915).

М.І. Лілеєв тісно співпрацював з іншими дослідниками рукописних пам'яток та стародруків інституту, зокрема, з Є.В. Петуховим, В.В. Качановським, М.Н. Сперанським, П.О. Заболотським, О.Ф. Музиченком, Б.Н. Бурзі та іншими дослідниками рукописно-книжкової культури, представниками Київської історичної та філологічної шкіл при Університеті Св. Володимира, Київської духовної академії, Історичного товариства Нестора-літописця.

Науково-камеральна археографічна діяльність М.І. Лілеєва, його практичний внесок у бібліографію та каталогізацію бібліотечних зібрань Чернігівської духовної семінарії та Історико-філологічного інституту, дослідження цих джерел не може бути переоціненим. Його праці засвідчують високий науковий рівень автора, який цілком відповідав загальному рівню наукового опису рукописних книг 70–80-х років XIX ст., характерного для академічної археографічної школи того часу, а бібліотечний досвід організації фондів наукової бібліотеки потребує окремого вивчення.

Джерела та література:

- 1.Коваленко О. Лілеєв Михайло Іванович // Українські архівісти. Біобібліографічний довідник. – Вип. 1. XIX ст. – 1930-ті рр. – К., 1999. – С. 194–195.
- 2.Лилеев М. И. Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии. – Спб., 1880. – 215 с.
- 3.Так, М. Лілеєв вважав, що багато з цих рукописних книг було вивезено за кордон відомим колекціонером архівних документів та книг Гошковським, який деякі з них навіть опублікував. – С. 4.

4. Горский А. В., Невоструев К. И. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки: В 4-х вып. – М., 1855–1871; Славяно-русские рукописи В.М. Ундольского, описанные самим составителем и бывшим владельцем собрания. С приложением очерка собрания рукописей В.М. Ундольского в полном составе, написанное А.Е. Викторовым. – М., 1870; Попов А. Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А.И. Хлудова. – М., 1872; Прозоровский Д. Опись древних рукописей, хранящихся в Музее Имп. Русского Археологического общества. – СПб. 1879.
5. Петров Н.И. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – Вып. I–III. – К., 1875–1879.
6. Бельский Т. И. Опись церковно-богослужбных книг, принадлежавших комитету для историко-статистического описания Подольской епархии. – Камянец-Подольский, 1876.
7. Див. детальніше: Міцук С.М. Формування науково-практичних засад опису рукописних книг та стародруків у науковій діяльності В.М. Перетца в Україні // Бібліотечний вісник – К., 2007. – № 4. – С. 23–36; Його ж. Зародження наукового опису рукописних пам'яток та стародруків як напрям українського книгознавства: друга половина XIX – початок XX ст. // Рукописна та книжкова спадщина України – К., 2007. – Вип. 11. – С. 16–34.
8. Лилеев М. И. Описание рукописей. – С. 37–40.
9. Там само. – С. 11–19.
10. Там само. – С. 65–71.
11. Там само. – С. 90–94.
12. Там само. – С. 193–199.
13. Там само. – С. 207.
14. Коваленко О. Лилеев Михайло Іванович. – С. 194–195.
15. Добиаш А.В. Н. А. Лавровский // ИИФИ князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1898. – Вып. XVIII. – С. 24–25.
16. Добиаш А. В. Заметка об основной библиотеке историко-филологического института кн. Безбородко, составленная по случаю реорганизации библиотеки // ИИФИ князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1895. – Вып. XV. – С. 15–18.
17. ІР НБУВ, ф. 127, спр. 212, арк. 1–2.
18. Отчет о состоянии и деятельности историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине за 1879/ 1880 годы, читанный на акте 30 августа 1880 года ученым секретарем Н. Я. Грогом // ИИФИ князя Безбородко в Нежине. – Т. 6. – К., 1881. – С. 21.
19. Добиаш А. В. Заметка об основной библиотеке. – С. 13–18.
20. ІР НБУВ, ф. 127, спр. 116, арк. 7–11.
21. Там само, спр. 150, арк. 1–67.
22. Там само, спр. 144, 2 арк.
23. Там само, спр. 254. 14 арк.
24. ІР НБУВ, ф. 127, спр. 44, 15 арк.
25. Коваленко О.Б. Лилеев Михайло Іванович. – С. 195.
26. ІР НБУВ, ф. III, № 20035, арк. 1– 2.

